

Qur'anic Readings Prevalent in Iran in the Fourth Century: Case Study of Recorded Readings in Qur'anic Manuscripts in the Library of Āstan-e Quds-e Radawī

Elaheh Shahpasand¹
Mozhgan Azimiyan²

Received :2022/07/25

Accepted: 2022/09/06

DOI: 10.22051/TQH.2022.39869.3557

DOR: 20.1001.1.20082681.1402.20.2.8.8

Abstract

The accounts of the Quranic readings prevalent in the various Islamic countries in the early centuries are scanty and sometimes inaccurate. Therefore, it is necessary to examine the objective evidence that remains from this period. One of the most important objective evidences is the readings recorded in the ancient manuscripts of each region. In order to determine the readings of the Quran in 4th century Iran, this study examines the recorded readings in three complete Quranic manuscripts and three groups of Quranic manuscripts in the library of Āstan-e Quds-e Radawī. By creating a table of 1001 words and statistically recording the similarity of the recorded readings of these words in each manuscript with ten readings, as well as the remaining cases from the authority of 'Abū Hātam and 'Abū 'Ubayd, which were reportedly common in Iran at the time, it is concluded that in the fourth century the reading of a particular person was not common in Iran. For the readings of these codices are not only compatible with each other, but also with the reading of one of the famous readers. Their calligraphy most resembles the Basra codex and least resembles that of the Levant. At the stage of recording the readings, they are also remarkably similar to the readings of 'Abū 'Amr and 'Abū 'Ubayd. In fact, the readings of these codices are based on the Iraqi reading of 'Abū. 'Amr, whose criteria include "agreement with the reading of most of the ten readers." This justifies the remarkable degree of similarity with both readings of 'Abū 'Ubayd and 'Abū Hātam, especially that of the 'Abū 'Ubayd.

Keywords: Differences of Amsār's Mushafs, Choice of Reading, 'Abū 'Amr, 'Abū 'Ubayd, 'Abū Hātam, Ten Qur'anic Readings.

¹. Associate Professor, The University of Sciences and Teachings of the Holy Qur'an, Mashhad, Iran. (The Corresponding Author). Email: shahpasand@quran.ac.ir

². MA of The Qur'anic Exegesis, The University of Sciences and Teachings of the Holy Qur'an, Mashhad, Iran. Email: azimiyan93@gmail.com

فصلنامه علمی «تحقیقات علوم قرآن و حدیث» دانشگاه الزهراء (ع.ا.س.)^۱

سال بیستم، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۲، پیاپی ۵۸

مقاله علمی-پژوهشی، صص: ۱۶۹-۲۰۳

قرائات رایج در ایران در قرن چهارم؛ بررسی موردی قرائت مضبوط در مصاحف آستان قدس رضوی

الهه شاه‌پسند^۱

مژگان عظیمیان^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۰۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۱۵

DOI: 10.22051/TQH.2022.39869.3557

DOR: 20.1001.1.20082681.1402.20.2.8.8

چکیده

گزارش‌ها درباره قرائت رایج در هر کدام از بلاد اسلامی در سده‌های متقدم، اندک و گاه غیردقیقند. لذا بررسی شواهد عینی برجای مانده از آن دوران ضروری است. یکی از مهم‌ترین شواهد عینی، قرائت مضبوط در مصاحف کهن هر منطقه است. این پژوهش به منظور کشف قرائت قرن چهارم ایران، به بررسی قرائت مضبوط در سه قرآن کامل و سه گروه جزوه قرآنی موجود در آستان قدس رضوی پرداخته است. بدین منظور، جدولی مشتمل بر ۱۰۰۱ کلمه تهیه شد. بعد از تهیه آمار میزان شباهت قرائت مضبوط در این کلمات با هریک از قرائت ده‌گانه و نیز موارد برجای مانده از اختیار ابوحاتم و ابوعبید که طبق اخبار در ایران آن زمان رایج بوده‌اند، این نتیجه حاصل شد که در سده چهارم، قرائت یا اختیار یک شخص خاص در ایران رایج نبوده است؛ چراکه قرائت این مصاحف نه تنها با هم، بلکه با قرائت یکی از قاریان معروف نیز کاملاً هماهنگ نیست؛ در عین حال، این مصاحف در مرحله رسم مصحف بیشترین شباهت را به مصحف بصره و کمترین شباهت را به مصحف شام دارند. در مرحله ضبط قرائت نیز به قرائت ابوعمرو و اختیار ابوعبید شباهت قابل توجهی دارند. در واقع، قرائت این مصاحف یک اختیار بر پایه قرائت عراقی ابوعمرو است که یکی از ملاک‌های آن، «مطابقت با قرائت بیشتر قاریان ده‌گانه» بوده است، و همین، توجیه‌گر میزان قابل توجه شباهت آن با دو اختیار ابوعبید و ابوحاتم، به خصوص اختیار ابوعبید است.

کلیدواژه‌ها: اختلاف مصاحف امصار، اختیار قرائت، ابوعمرو، ابوعبید و ابوحاتم، قرائت ده‌گانه.

^۱ دانشیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم مشهد، مشهد، ایران (نویسنده مسئول). shahpasand@quran.ac.ir

^۲ دانش‌آموخته کارشناسی ارشد تفسیر قرآن مجید، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، دانشکده علوم قرآنی مشهد، مشهد، ایران.

azimiyan93@gmail.com

مقدمه

گزارش‌های اندک و پراکنده‌ای از قرون اولیه وجود دارد که نشان می‌دهد در برخی از بلاد اسلامی چه قرائتی رایج بوده است. دربارهٔ قرن چهارم به طور خاص می‌توان به گزارش‌های ابن‌مجاهد بغدادی (د. ۳۲۴ق) که خود در ابتدای قرن چهارم به تسبیح سبعة دست زد، و مقدسی (د. ۳۸۰ق) جغرافی‌دان اهل شام که در سفر به هر منطقه، به اوضاع دینی و فرهنگی نیز توجه داشته و آن را در *أحسن التقاسیم* گزارش کرده است، اشاره داشت.

از جمله گزارش‌های برجای مانده دربارهٔ ایران قرن چهارم، سخن مقدسی است که هنگام سخن از اقلیم جبال که خود آن را متشکل از ری، همدان، اصفهان، دینور، کرمانشاه، نهاوند، قم و کاشان شمرده است، (مقدسی، (۱۴۱۱ق) ص ۳۸۴) قرائت رایج در این منطقه را قرائت ابوعبید (د. ۲۲۴ق) و ابوحاتم (د. ۲۵۵ق) و ادغام ابوعمرو (د. ۱۵۴ق) و ابن‌کثیر (د. ۱۲۰ق) معرفی کرده است. (مقدسی، (۱۴۱۱ق)، ص ۳۹۵) در اثر رافعی قزوینی (د. ۶۲۳ق) نیز اخباری مبنی بر قرائت و اقرار اختیار ابوحاتم در دورهٔ متقدم ایران مشاهده می‌شود (ر.ک: رافعی قزوینی، (۱۴۰۸ق)، ج ۲، ص ۱۸۳ و ۲۴۳، ج ۳، ص ۱۴۸ و ۲۹۳).

در نیمهٔ دوم سدهٔ چهارم، برخی از عالمان ایرانی چون ابن‌خالویه (د. ۳۷۰ق) و ابوعلی فارسی (د. ۳۷۷ق) تحت تأثیر فضای عراق و عمل ابن‌مجاهد، نسبت به قرائت سبع‌گرایش نشان داده و به مطالعاتی در این زمینه پرداختند؛ اما در همین زمان، شرق ایران زمینه‌ساز پدیداری مکتبی در برابر مکتب ابن‌مجاهد بود؛ این مکتب که بنیان‌گذار آن ابن‌مهران نیشابوری (د. ۳۸۱ق) بود، با محدود کردن قرائت به عددی خاص مخالفت می‌کرد و معتقد بود که هر قرائتی باید بر اساس ضوابط نقد شود و در صورت ضابطه‌مندی، معتبر به شمار آید (پاکتچی، (۱۳۹۳ش)، ج ۱۴، ص ۲۰۴).

به عنوان یکی دیگر از مهم‌ترین نقش‌های ایرانیان در تاریخ قرائت، می‌توان به حضور آنها در طرح اندیشهٔ اختیار اشاره نمود؛ برخی از عالمان ایران و بعداً عراق، به ایجاد قرائت‌هایی مبتنی بر «گزینش با مرجع معلوم» دست زدند که در تاریخ قرائت به «اختیار» آن قاری شهرت یافت (پاکتچی، (۱۳۹۳ش)، ج ۱۴، ص ۲۰۱). از میان چهره‌های شاخص در اختیار قرائت، باید به شخصیت‌هایی چون ابوعبید قاسم بن سلام اهل خراسان (د. ۲۲۴ق) که گفته می‌شود اولین کسی است که به اختیار قرائت با مفهوم رایج آن دست زد، (ر.ک: رضی‌بهبادی، (۱۳۸۵ش)، ص ۱۲۲) و ابوحاتم السجستانی (د. ۲۵۵ق) اشاره کرد که در سدهٔ چهارم، اختیار آنها به جای قرائتی از قرائت مشهور، در مناطقی از ایران رایج بوده است (پاکتچی، (۱۳۹۳ش)، ج ۱۴، ص ۲۰۲). اختیار ابوحاتم از میان قرائت پیشینیان، از نظر گرایش مکتبی، در زمرهٔ قرائت بصری به شمار می‌رود (ر.ک: حاج منوچهری، (۱۳۷۲ش)، ج ۵، ص ۳۱۲) قرائت ابوعبید نیز از نظر طبقه‌بندی مکاتب قرآء، در شمار کوفیان جای دارد. البته او گاه برخلاف اجماع کوفیان و حتی مصحف کوفه قرائت کرده است (پاکتچی، (بی‌تا)، ص ۷۰۶).

اینکه در این بازهٔ زمانی دو قرائت عراقی در ایران مورد توجه قرار گرفته باشد، چندان عجیب نیست. در عصر فتوح، مناطق ایران و ماوراءالنهر، از طریق عراق فتح شد؛ از این‌رو، تمام حکمرانان مختلف ایران،

از طریق نماینده خلیفه در بصره، هدایت می‌شدند. علمایی که برای تبلیغ به مناطق مختلف ایران می‌آمدند نیز از بصره و کوفه به این مناطق می‌آمدند. بنابراین، همیشه زمینه برای رشد فرهنگ عراقی در ایران و ماوراءالنهر وجود داشت (پاکتچی، (۱۳۸۸ش)، ص ۱۲۴).

اختیار ابو عبید و ابوحاتم جزو قرائت‌های غیرمشهورند و منبع متقدمی که آنها را به طور کامل ثبت کرده باشد، در دست نیست، اما در سال‌های اخیر برخی پژوهشگران قرائات بازمانده از ایشان را از منابع متقدم گردآوری کرده‌اند: کتاب *القراءات لأبي حاتم السجستاني* (ت ۲۵۵ق): سیرین حسین تاج‌الدین، مصر: دار ومکتبة البصائر، ۲۰۱۳؛ *ابوحاتم السجستاني والدراسات القرآنیة*: یسری محمدیاسین، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه أم‌القری، ۱۴۰۹ق؛ *اختیارات ابی حاتم فی القراءات*: سعود بن عبدالعزیز، پایان‌نامه کارشناسی ارشد از دانشگاه محمد بن سعود، ۱۴۳۴ق؛ و *جهود الإمام أبي عبید القاسم بن سلام فی علوم القراءات وتحقیق اختیاره فی القراءه*: احمد بن فارس سلوم، بیروت: دار ابن حزم، ۱۴۲۷ق.

داده‌های اندکی درباره قرائت رایج در ایران در قرون مختلف وجود دارد. با توجه به کمبود اخبار حاکی از این مسأله، باید از مصاحف برجای مانده از هر دوره کمک گرفت. از سوی دیگر، مصاحف متعلق به قرون اول تا سوم اندک و غالباً فاقد نقط اعجام و اعراب هستند. این در حالی است که در مصاحف قرن چهارم به بعد، اهتمام زیادی به درج این علائم دیده می‌شود. لذا با وجود اهمیت فرهنگی - دینی بررسی قرائت رایج در ایران براساس مصاحف برجای مانده، این مسأله عملاً درباره قرن چهارم به بعد امکان دارد. بدین منظور، در این مقاله برآنیم تا با بررسی قرائت مضبوط در مصاحف مخطوط قرن چهارم موجود در ایران، دریابیم که این قرائت با کدام یک از قرائت‌های برجای مانده مطابق یا به آن شبیه‌تر است. بدین منظور، چند مصحف را از بین مصاحف متعلق به قرن چهارم موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی که به احتمال زیاد در ایران نگاشته یا به احتمال کمتر توسط اشخاصی به ایران منتقل شده‌اند انتخاب کرده‌ایم.

روند انجام این پژوهش چنین بوده است: ابتدا ۱۰۰۱ قرائت مورد اختلاف بین قاریان ده‌گانه انتخاب شد. با توجه به ویژگی‌های خط کوفی که در مصاحف مورد بررسی این قرن مشاهده می‌شود، مبنای انتخاب قرائت این بود که اختلاف آنها از طریق نقط اعجام یا اعراب قابل تشخیص باشد. آنگاه قرائتی که در هریک از مصاحف منتخب برای این کلمات ضبط شده بود، در جدول ثبت و مجموعه فرش‌الحروف مضبوط در این مصاحف مشخص شد. در نهایت، میزان موافقت این فرش‌الحروف با هریک از قرائت‌های مشهور، آمارگیری و تحلیل شد تا مشخص شود به چه فرد یا بومی تعلق دارد یا به کدام یک از آنها نزدیک است.

از آنجا که چهار قرائت متمم قرائت چهارده‌گانه در دوره‌ای متأخر به قرائت رسمی افزوده شده و فرش‌الحروف آنها همچون قرائت‌های عشر به صورت کامل به دست نرسیده است، قرار دادن آنها در کنار قرائت‌های ده‌گانه مقایسه دقیقی را فراهم نمی‌آورد. لذا ما در اینجا بر قرائت‌های ده‌گانه تمرکز داریم. اما چنانکه در برخی نمودارها و جداول دیده می‌شود، آمار به دست آمده از این چهار قرائت نیز مطرح و در برخی از تحلیل‌ها به کار گرفته شده‌اند.

به دلیل وجود گزارش‌های پیش‌گفته دربارهٔ رواج اختیار ابو عبید و ابوحاتم در ایران، هرآنچه از این دو قرائت برجای مانده بود نیز در جدول کلمات ذکر و میزان مشابهت قرائت مضبوط با هریک از این دو اختیار نیز محاسبه شد. گرچه تعداد فرش الحروف موجود از این دو اختیار کمتر از قرائت ده‌گانه است و در نتیجه به دلیل تفاوت در تعداد کل، درصد‌های ارائه شده از این دو گروه از دقت یکسانی برخوردار نیستند، اما همین اندازه هم ما را در بررسی گزارش به دست رسیده یاری می‌دهد.

به عنوان پیشینه‌ای از بررسی وضعیت قرائات در ایران، باید به مدخل «تاریخ علوم قرآن و حدیث در ایران» تاریخ جامع ایران به قلم احمد پاکتچی اشاره کرد. این اثر وضعیت علم قرائات و مکاتب قرائی ایران را به طور کلی مورد بررسی قرار داده، اما اثر حاضر برای یافتن قرائت رایج در ایران قرن چهارم، به بررسی دقیق مصاحف مخطوط این دوره پرداخته است. تاریخ تحول قرائات قرآن کریم در ایران طی قرون سه تا دوازده هجری قمری، رسالهٔ دکتر کریم پارچه‌باف دولتی نیز در این زمینه قابل اشاره است، اما این اثر در بررسی مصاحف قرن چهارم، یک مصحف موجود در کتابخانهٔ مجلس و دو اثر تفسیری را بررسی کرده و به ارائهٔ آمار نپرداخته و گاه تنها به موارد مخالفت قرائت مضبوط با قرائت حفص توجه داشته است، لذا به این نتیجه رسیده که قرائت عاصم به روایت حفص محور آنها نبوده و البته در هیچ کدام نیز قرائت یک فرد خاص در کل مصحف/تفسیر مبنا نبوده است (ر.ک: پارچه‌باف دولتی، ۱۳۹۲ش)، صص ۷۳-۷۷). اما مقالهٔ حاضر، ۱۰۰۱ کلمه را ذیل هر کدام از مصاحف انتخابی بررسی کرده و به آمار و درصد‌های مطابقت با هر قرائت دست یافته است.

۱. معرفی مصاحف منتخب

در بین مصاحف موجود در کتابخانهٔ آستان قدس که برای قرن چهارم تاریخ‌گذاری شده‌اند، در مجموع ۱۴۴ قرآن و جزوهٔ قرآنی ثبت شده است. در اینجا معیار انتخاب ما این است که غالب کلمات در مصحف یا جزوه اعراب و اعجام داشته باشند؛ تا حد امکان کامل باشند تا از این طریق فرش الحروف کامل‌تر و در نتیجه درصد‌های دقیق‌تری به دست دهند؛ نیز تلاش شد گزینش از بین مصاحفی باشد که واقف یا کاتب مشخص دارند تا احتمال نگارش یا اعراب‌گذاری آنها در ایران بیشتر باشد. در تعداد پیش‌گفته، ۱۴ مورد قرآن خطی وجود دارد که تنها ۶ تای آنها کاتب و یا واقف دارند و برای بقیه کاتب و یا واقفی ثبت نشده است. با لحاظ ملاک حجم حداکثری نیز ۴ قرآن کامل وجود دارد که ۳ مورد از آنها دارای واقف است و چهارمی واقفی ندارد.

۱۳۰ مورد باقی‌مانده هم با عنوان جزوهٔ قرآنی ثبت شده‌اند. به جز قرآن‌های کامل، جزوات قرآنی هم مورد توجه این مقاله قرار گرفت؛ چراکه جزوه غالباً در اختیار عموم مردم بوده و نمی‌توان گفت قرائت مضبوط در آن تنها در بین علما رایج بوده است. از تعداد پیش‌گفته، ۸۱ جزوه دارای کاتب و یا واقف هستند و برای بقیه هیچ کاتب و یا واقفی ثبت نشده است. برخی از این جزوات گروهی هستند، یعنی از مجموعهٔ کامل یک قرآن که به صورت یک سری جزوات کتابت شده، چندتا از آنها همزمان به دست رسیده‌اند. در این مقاله، سه دسته از جزوات اخیر انتخاب و بررسی شده است. ویژگی‌های قرآن‌ها و جزوه‌های منتخب از این قرار است:

۱.۱. قرآن شماره ۴۴

این قرآن کامل و مشتمل بر سوره حمد تا ناس است، البته به استثنای دو قسمت افتادگی (مریم: ۳۵-۶۶ و انبیاء: ۳۳-۶۶). خط مصحف کوفی است و توسط شاه طهماسب صفوی اول (د. ۹۸۴ق) وقف شده است. در این مصحف، حروف و کلمات با رنگ مشکی و نقاط اعراب به طور کلی با رنگ قرمز ثبت شده‌اند، اما در برخی موارد اعراب دیگری با رنگ سبز و گاه زرد نیز دیده می‌شود. تنها بعضی حروف دارای اعجام هستند که آن هم به صورت خط مورب است (ر.ک: تصویر ۱، سطر ۵).

به نظر می‌رسد در نگارش این مصحف بیش از یک کاتب نقش داشته، چراکه بعضی از صفحات آن با دستخط متفاوتی نوشته شده است. در این مصحف کتابت پیوسته یا پیوسته‌نگاری^۱ به کار رفته است؛ بدین معنا که فاصله بین حروف در یک کلمه و فاصله بین دو کلمه به یک اندازه بوده و گاهی نیز یک کلمه در پایان سطر شکسته شده است. علاوه بر دسته‌های پنج و ده‌تایی آیات که با علائمی مشخص شده‌اند، پایان هر آیه نیز با سه نقطه به شکل یک مثلث مشخص شده است. در حاشیه برخی از صفحات و ابتدای سوره‌ها تذهیب‌های ساده‌ای به چشم می‌خورد. در انتهای مصحف وقف‌نامه‌ای به زبان عربی با دستخط واقف نوشته شده است.

۲.۱. قرآن شماره ۵۱

این قرآن مشتمل بر سوره حمد تا ناس و خط آن کوفی است. در ابتدای مصحف وقف‌نامه‌ای به خط فارسی نوشته شده که در آن، مصحف وقف علی بن موسی‌الرضا^(ع) شده است. حروف، کلمات، نقاط اعراب و نقاط اعجام همگی با رنگ مشکی نوشته شده‌اند و تنها در برخی کلمات محدود، برای نشان دادن قرائت به شکلی دیگر، اعرابی با رنگ قرمز ثبت شده است. در این مصحف حروف با علائمی شبیه علائم امروزی اعراب‌گذاری شده‌اند. پایان هر آیه هم با یک دسته چهارتایی از نقاط به شکل یک لوزی مشخص شده است.

نام و تعداد آیات در ابتدای هر سوره با رنگ زرد کتابت شده است. روش پیوسته‌نگاری نیز در این مصحف به کار گرفته شده است. به جز افتادگی‌های موردی که بعداً با دستخط دیگری تکمیل شده‌اند (برای نمونه، ر.ک: فریم ۳۲۸، ۳۷۴ و ۳۷۵)، دستخط تمام مصحف یکسان و کار یک کاتب به نظر می‌رسد. در دستخط مکمل، حروف نقاط اعجام و اعراب دارند، ولی پایان آیات مشخص نشده است. در پایان نیز متنی با دستخط اخیر آمده که مصحف را به ائمه منسوب و در نهایت آن را به روضه رضوی وقف نموده است.

۳.۱. قرآن شماره ۴۸

این نسخه کوفی سوره حمد تا ناس را دربردارد، به استثنای برخی آیات سوره‌های میانی که به علت افتادگی برگه حذف شده‌اند. کلمات و نقاط اعجام با رنگ مشکی، نقاط اعراب با رنگ قرمز، و برخی علائم اعرابی نظیر تشدید و مد با رنگ سبز ثبت شده‌اند. پایان هر آیه به صورت جداگانه مشخص نشده،

اما دسته‌های پنج و ده‌تایی آیات با علائمی مشخص شده‌اند. برخی از کلمات در پایان خطوط و یا پایان صفحه شکسته شده‌اند که نشان از کتابت پیوسته آن دارد. نام و تعداد آیات سوره نیز با رنگ زرد در ابتدای سوره نوشته شده است (ر.ک: تصویر ۳).

از نیمه‌آیه ۲۵ سوره انسان تا آخر مصحف دستخط متفاوتی دارد و به خط نسخ است. حروف و نقاط اعجاز آن مشکی رنگ است. اما اعراب ندارد و پایان آیات نیز در آن مشخص نشده است. چون صفحات آغاز و پایان مصاحف معمولاً بیشتر در معرض آسیب است، عجیب نیست که انتهای مصحف از بین رفته و بعداً فردی آن را بازنویسی و به مصحف اضافه کرده باشد.

۴.۱. جزوات گروه الف

این گروه شامل ۱۳ جزوه است که شماره ثبت و محتوای هر کدام از آنها از این قرار است: ۳۱۰۱ (۱۴۸ نساء تا ۸۲ مائده)؛ ۳۱۰۲ (۸۳ مائده تا ۹۴ انعام)؛ ۳۱۰۳ (۹۴ توبه تا ۱۰۹ یونس)؛ ۳۱۰۴ (۱ هود تا ۵۲ یوسف)؛ ۳۱۰۵ (۵۳ یوسف تا ۵۲ ابراهیم)؛ از آیه ۳۳ تا ۳۵ رعد افتادگی دارد)؛ ۳۱۰۶ (۱ حجر تا ۱۲۸ نحل)؛ ۳۱۰۷ (۱ اسراء تا ۷۴ کهف)؛ ۳۱۰۸ (۷۵ کهف تا ۱۳۴ طه)؛ ۳۱۰۹ (۲۲ یس تا ۳۱ زمر، آیات ۴۱-۴۳ سوره یس افتادگی دارد)؛ ۳۱۱۰ (۳۲ زمر تا ۴۵ فصلت)؛ ۳۰۱۱ (۳۳ جاثیه تا ۳۰ ذاریات)؛ از ۳۵ احقاف تا ۱ محمد افتادگی دارد)؛ ۳۱۱۲ (۳۱ ذاریات تا ۲۹ حدید)؛ ۳۱۱۳ (۱۱ ملک تا ۵۰ مرسلات). این جزوات دارای خط کوفی و دستخط یکسان هستند و همه آنها را ابوجعفر محمد بن موسی الخاصه وقف کرده است. در این جزوات روش پیوسته‌نگاری به کار گرفته شده و حروف و نقاط اعجاز با رنگ مشکی، نقاط اعراب با رنگ قرمز و تشدید و سکون (به شکل یک دایره توخالی) و مد هم با رنگ زنگاری ثبت شده‌اند (ر.ک: تصویر ۴).

۵.۱. جزوات گروه ب

این گروه ۱۶ تایی مصاحف خط کوفی دوره تکامل دارند و حمزة بن محمد بن عیسی علوی حسینی آنها را وقف کرده است. دو جزوه با شماره ثبت‌های ۳۰۱۹ و ۳۰۲۰ تکراری هستند (هر دو ۸۳ مائده تا ۱۰۹ انعام). شماره ثبت و محتوای بقیه جزوات چنین است: ۳۰۱۶ (۲۵۳ بقره تا ۱۹ آل عمران)؛ ۳۰۱۷ (۹۲ آل عمران تا ۲۷ نساء)؛ ۳۰۱۸ (۱۴۸ نساء تا ۸۲ مائده، ۲-۳ مائده افتادگی دارد)؛ ۳۰۱۹ (۸۳ مائده تا ۱۰۹ انعام)؛ ۳۰۲۱ (۸۸ اعراف تا ۴۰ انفال، آیات ۳۶-۳۸ انفال افتادگی دارد)؛ ۳۰۲۲ (۴۱ انفال تا ۹۳ توبه)؛ ۳۰۲۳ (۱ هود تا ۵۲ یوسف)؛ ۳۰۲۴ (۵۴ یوسف تا ۵۲ ابراهیم)؛ ۳۰۲۵ (۱ حجر تا ۱۲۸ نحل)؛ ۳۰۲۷ (۵۶ نمل تا ۴۳ عنکبوت)؛ ۳۰۲۸ (۳۲ زمر تا ۴۵ فصلت)؛ ۳۰۲۹ (۱ احقاف تا ۳۰ ذاریات)؛ ۳۰۳۰ (۳۱ ذاریات تا ۲۹ حدید)؛ ۳۰۳۱ (۱ مجادله تا ۱۲ تحریم)؛ ۳۰۳۲ (انبأ تا ۶ ناس).

حروف و نقاط اعجاز و اعراب کلمه‌ها در این دسته از جزوات با رنگ مشکی ثبت و روش پیوسته‌نگاری در کتابت آنها به کار گرفته شده است (برای نمونه، ر.ک: فریم ۴ از جزوه شماره ۳۰۱۹). در برخی از جزوه‌ها، پایان هر آیه مشخص نشده، ولی در تمام آنها دسته‌های پنج و ده‌تایی آیات با علائمی مشخص

شده‌اند. روی برخی از حروف هم قرائت دومی با رنگ آبی مایل به فیروزه‌ای یا قهوه‌ای درج شده است (ر.ک: تصویر ۵).

۶.۱. جزوات گروه ج

خط این جزوات کوفی و واقف آنها نورستی بنت حاج اسعد بن عمر موسی تاب الصرام است. شماره ثبت و محتوای این گروه ۱۱ تایی از جزوات چنین است: ۳۰۸۷ (۲۵۳ بقره تا ۸۹ آل عمران)؛ ۳۰۸۸ (۱۴۸ نساء تا ۸۲ مائده، آیه ۶۳ مائده افتاده است)؛ ۳۰۸۹ (۱۱۱ انعام تا ۸۷ اعراف)؛ ۳۰۹۰ (۱ هود تا ۵۲ یوسف)؛ ۳۰۹۱ (۵۳ یوسف تا ۵۲ ابراهیم)؛ ۳۰۹۲ (۱ انبیاء تا ۷۸ حج)؛ ۳۰۹۳ (۵۶ نمل تا ۴۳ عنکبوت)؛ ۳۰۹۴ (۳۱ احزاب تا ۲۷ یس)؛ ۳۰۹۵ (۳۲ زمر تا ۴۶ فصلت)؛ ۳۰۹۶ (۱۱ احقاف تا ۳۰ ذاریات، آیات ۱-۹ سوره حجرات افتادگی دارد)، ۳۰۹۷ (۱ انبأ تا ۶ ناس، سوره‌های زلزله، عادیات، قارعه، تکاثر، عصر و همزه افتادگی دارد).

در این جزوات، حروف و نقطه‌های اعجام با رنگ مشکی، نقاط اعراب با رنگ قرمز و برخی علائم اعرابی مانند مدّ، تشدید، سکون و همزه با رنگ سبز (زنگار) به ثبت رسیده‌اند (ر.ک: تصویر ۶). در بعضی از جزوه‌ها تمام آیات و در برخی فقط هر پنج و ده آیه با علامتی مشخص شده است. این گروه جزوات نیز دارای کتابت پیوسته هستند (برای نمونه، ر.ک: فریم ۴ از جزوه ۳۰۸۷) و دستخط آنها در تمامی جزوات یکسان به نظر می‌رسد که شاهدهی بر نگارش تمام آنها توسط یک کاتب است.

۲. اختلاف مصاحف امصار

طبق سنت اسلامی، مصاحف ارسالی عثمان به امصار، در رسم برخی کلمه‌ها با هم اختلاف داشتند (ر.ک: قاسم بن سلام، (۱۴۱۵ق)، صص ۳۲۸-۳۳۳). از آنجا که این مصاحف در سنت قرائی و نگارشی شهرهایی که گفته می‌شود مصاحف به آنها ارسال شده تأثیرگذار بوده‌اند، مراجعه به این کلمات در مصاحف مورد بررسی نشان می‌دهد که کاتب اولیّه، مصحف را بر اساس سنت کدام بوم نگاشته است. جدول زیر بیانگر میزان مطابقت رسم الخط این مصاحف به مصاحف هر یک از امصار است.

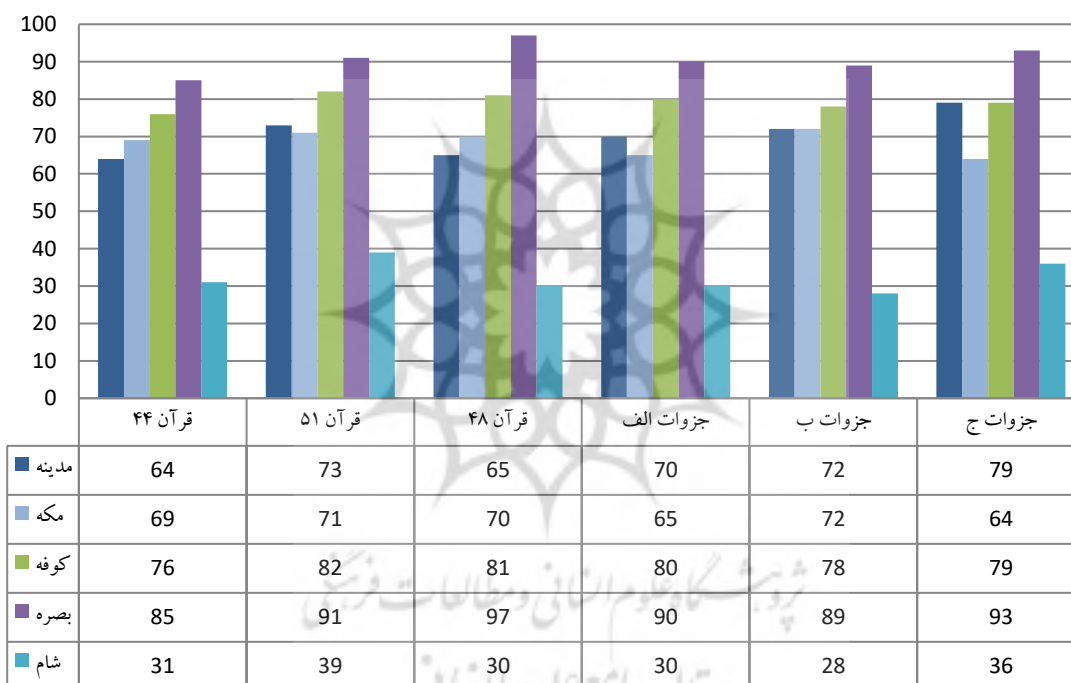
جدول ۱: مقایسه قرآن‌ها و جزوات با مصاحف امصار

شماره قرآن سوره: آیه	۱. قرآن ش ۴۴	۲. قرآن ش ۵۱	۳. قرآن ش ۴۸	۴. جزوات الف	۵. جزوات ب	۶. جزوات ت ج	مطابق با مصحف ...
بقره: ۱۱۶	وقالوا اتخذ	وقالوا اتخذ	-	-	-	-	۱،۲- مدینه، مکه، کوفه، بصره
بقره: ۱۳۲	ووصی ← وأوصی	ووصی	ووصی	-	-	-	۱،۲،۳- الف - مکه، کوفه، بصره ۱-ب- مدینه، شام
آل عمران: ۱۳۳	وسارعوا	وسارعوا	وسارعوا	-	سارعوا ← وسارعوا	-	۱،۲،۳، ۵-ب- مکه، کوفه، بصره ۵الف - مدینه، شام
آل عمران: ۱۸۴	والزیر والکتاب	والزیر والکتاب	والزیر والکتاب	-	والزیر والکتاب	-	۱،۲،۳، ۵- مدینه، مکه، کوفه، بصره
نساء: ۶۶	إلا قليل	إلا قليل	إلا قليل	-	-	-	۱،۲،۳- مدینه، مکه، کوفه، بصره
مائده: ۵۳	ويقول الذين	ويقول الذين	ويقول الذين	ويقول الذين	ويقول الذين	ويقول الذين	۱،۲،۳، ۴، ۵، ۶- کوفه، بصره
مائده: ۵۴	من یرتد	من یرتد	من یرتد	من یرتد	من یرتد	من یرتد	۱،۲،۳، ۴، ۵، ۶- مکه، کوفه، بصره
انعام: ۳۲	وللدار	وللدار	وللدار	وللدار	وللدار	-	۱،۲،۳، ۴، ۵- مدینه، مکه، کوفه، بصره
انعام: ۶۳	لئن انجیتنا	لئن انجیتنا	لئن انجیتنا	لئن انجیتنا	لئن انجیتنا	-	۱،۲،۳، ۴، ۵- مدینه، مکه، کوفه، بصره، شام
انعام: ۱۳۷	شركاؤهم	شركاؤهم	شركاؤهم	-	-	شركاؤهم	۱،۲،۳، ۶- مدینه، مکه، کوفه، بصره
أعراف: ۳	بدون اعجام	تذکرون	تذکرون	-	-	تذکر ون	۲، ۳، ۶- مدینه، مکه، کوفه، بصره
اعراف: ۴۳	وما کننا لنهدی	وما کننا لنهدی	وما کننا لنهدی	-	-	وما کننا لنهدی	۱،۲،۳، ۶- مدینه، مکه، کوفه، بصره

۱۳	اعراف: ۷۵	قال الملا	قال الملا	قال الملا	-	-	قال الملا	۱-۲، ۳، ۶- مدینه، مکه، کوفه، بصره
۱۴	اعراف: ۱۴۱	واذ انجینکم	واذ انجینکم	واذ انجینکم	-	واذ انجینکم	-	۱-۲، ۳، ۵- مدینه، مکه، کوفه، بصره
۱۵	توبه: ۱۰۰	تجری من تحتها ← تجری تحتها	تجری تحتها	تجری تحتها ← تجری من تحتها	-	تجری تحتها	-	۲، ۴، ۱الف- مدینه، کوفه، بصره، شام ۱الف، ۳ب- مکه
۱۶	توبه: ۱۰۷	والذین اتخذوا	والذین اتخذوا	والذین اتخذوا	-	والذین اتخذوا	-	۱-۲، ۳، ۴- مکه، کوفه، بصره
۱۷	یونس: ۲۲	یسیرکم	یسیرکم	یسیرکم	-	یسیرکم م	-	۱-۲، ۳، ۴- مدینه، مکه، کوفه، بصره
۱۸	اسراء: ۹۳	قل سبحان	قل سبحان	قل سبحان	-	قل سبحان	-	۱-۲، ۴- مدینه، کوفه، بصره
۱۹	کهف: ۳۶	خیرا منها	خیرا منها	-	-	خیرا منها	-	۱-۲، ۴- کوفه، بصره
۲۰	کهف: ۹۵	ما مکنی	ما مکنی	-	-	ما مکنی	-	۱-۲، ۴- مدینه، کوفه، بصره، شام
۲۱	انبیاء: ۴	قل ربی ← قال ربی	قل ربی	-	-	قل ربی	-	۱الف- مدینه، مکه، بصره، شام ۱ب- کوفه
۲۲	انبیاء: ۳۰	اولم الذین یر	اولم الذین یر	اولم الذین یر	-	اولم الذین یر	-	۱-۲، ۳، ۶- مدینه، کوفه، بصره، شام
۲۳	مؤمنون: ۸۷	سیقولون لله	سیقولون لله	سیقولون لله	-	سیقولون لله	-	۱-۳- بصره ۲- مدینه، مکه، کوفه، شام
۲۴	مؤمنون: ۸۹	سیقولون لله	سیقولون لله	سیقولون لله	-	سیقولون لله	-	۱-۲- مدینه، مکه، کوفه، شام ۳- بصره
۲۵	مؤمنون: ۱۱۲	قال لبثتم	قال لبثتم	قال لبثتم	-	قال لبثتم	-	۱-۲، ۳- مدینه، مکه، بصره، شام
۲۶	مؤمنون: ۱۱۴	قال لبثتم	قال لبثتم	قال لبثتم	-	قال لبثتم	-	۱-۲، ۳- مدینه، مکه، بصره، شام
۲۷	فرقان: ۲۵	ونزل الملائکة	ونزل الملائکة	ونزل الملائکة	-	ونزل الملائکة	-	۱-۲، ۳- مدینه، کوفه، بصره، شام
۲۸	شعراء: فتوکل ←	وتوکل	وتوکل	وتوکل	-	وتوکل	-	۲، ۳- ۱ب- کوفه، بصره

۱ الف - مکه، مدینه، شام						وتوکل	۲۱۷	
۱،۲،۳ - مدینه، کوفه، بصره، شام	-	-	-	لیاتینی	لیاتینی	لیاتینی	نمل: ۲۱	۲۹
۱،۲،۳،۴،۵،۶ - مدینه، کوفه، بصره، شام	وقال موسی	وقال موسی	-	وقال موسی	وقال موسی	وقال موسی	قصص: ۳۷	۳۰
۱ الف - کوفه، ۲،۴ اب - مدینه، مکه، بصره، شام	-	-	وما عملته	-	وما عملته	وما عملت ← وما عملته	یس: ۳۵	۳۱
۱،۲،۳،۴،۵،۶ - مدینه، مکه، کوفه، بصره	تامرونی	تامرونی	تامرونی	تامرونی	تامرونی	تامرونی	زمر: ۶۴	۳۲
۱،۲،۳،۴،۵،۶ - مدینه، مکه، کوفه، بصره	اشد منهم	اشد منهم	اشد منهم	اشد منهم	اشد منهم	اشد منهم	غافر: ۲۱	۳۳
۱،۲،۳،۴،۵،۶ - کوفه	او ان یظهر	او ان یظهر	او ان یظهر	او ان یظهر	او ان یظهر	او ان یظهر	غافر: ۲۶	۳۴
۱،۲،۳ - مکه، کوفه، بصره	-	-	-	فبما کسبت	فبما کسبت	فبما کسبت	شوری: ۳۰	۳۵
۱،۳ - مکه، کوفه، بصره، ۲ - مدینه، شام	-	-	-	یا عباد	یا عباد	یا عباد	زخرف: ۶۸	۳۶
۱،۲،۳ - مکه، کوفه، بصره	-	-	-	ما تشتهی	ما تشتهی	ما تشتهی	زخرف: ۷۱	۳۷
۱،۲،۳،۴،۵،۶ الف - مدینه، مکه، بصره، شام، ۲ ب - کوفه	חסنا	חסنا	חסنا	חסنا	חסنا ← احسانا	חסنا	احقاف: ۱۵	۳۸
۱،۲،۳،۴،۵،۶ - مدینه، بصره، شام	ان تاتیهم م	ان تاتیهم	ان تاتیهم	ان تاتیهم	ان تاتیهم	ان تاتیهم	محمد: ۱۸	۳۹
۱،۲،۳،۴،۵ - مدینه، مکه، کوفه، بصره	-	ذو العصف	ذو العصف	ذو العصف	ذو العصف	ذو العصف	الرحمن: ۱۲	۴۰
۱،۲،۴،۵ - مدینه، مکه، کوفه، بصره	-	ذی الجلال	ذی الجلال	ذی الجلال	ذی الجلال	ذی الجلال	الرحمن: ۷۸	۴۱
۲،۳،۴،۵ - مدینه، مکه، کوفه، بصره	-	وکلا وعلله	وکلا وعلله	وکلا وعلله	وکلا وعلله	-	حدید: ۱۰	۴۲
۲،۳،۴،۵ - مکه، کوفه، بصره	-	هو الغنی	هو الغنی	هو الغنی	هو الغنی	-	حدید: ۲۴	۴۳
۱،۲،۵ - مکه، کوفه، بصره	-	ولایخاف	-	-	ولایخاف	ولایخاف	شمس: ۱۵	۴۴

نمودار زیر، درصد مطابقت رسم الخط مصاحف و جزوات با مصاحف امصار را نشان می‌دهد. در این آمارگیری، تعداد هر بوم (از ستون مطابقت با مصاحف امصار) شمارش شده و بر اساس تعداد کل موارد موجود، درصد مطابقت رسم الخط هر مصحف با مصاحف امصار محاسبه شده است. موارد محذوف و بدون اعجام از تعداد کل کسر شده است. برای مثال، قرآن ش ۴۴، از ۴۲ مورد اختلاف موجود، در ۲۷ مورد با مصحف مدینه، ۲۹ مورد با مصحف مکه، ۳۲ مورد با مصحف کوفه، ۳۶ مورد با مصحف بصره و ۱۳ مورد با مصحف شام موافق است. با محاسبه درصدها مشخص می‌شود که رسم الخط این مصحف بیشترین شباهت را با مصحف بصره (۸۵٪) و سپس کوفه (۷۶٪) دارد. چنان‌که از نمودار مشخص می‌شود، دیگر مصاحف و جزوات نیز در درجه اول بیشترین شباهت را با مصحف بصره و سپس کوفه

نمودار ۱: درصد مطابقت مصاحف و جزوات با مصاحف امصار

دارند؛ کم‌ترین میزان شباهت نیز در تمام موارد متعلق به مصحف شام است. در جدول ۱، در هشت مورد علاوه بر رسم اصلی، رسم دومی که گاه سبزرنگ و گاه قرمز رنگ است نیز وجود دارد؛ این رسم دوم نیز به مصاحف عراق یعنی کوفه و بصره نزدیک‌تر است.

۳. جدول فرش الحروف مصاحف

برای بررسی فرش الحروف مضبوط در این مصاحف، ابتدا قرائت ثبت شده برای هر کلمه در هر قرآن یا جزوه در یک جدول گردآوری شد. کلمه‌هایی که قرائت آنها بین قاریان ده‌گانه مورد اختلاف است، زیادند؛ اما در اینجا تنها کلمه‌هایی انتخاب شده‌اند که اختلاف قرائی آنها از طریق نقط اعراب یا اعجام مشخص می‌شود. با در نظر گرفتن این ملاک و نیز پرهیز از بررسی مجدد کلمه‌هایی که چندین بار در

سرتاسر قرآن تکرار شده‌اند، ۱۰۰۱ کلمه انتخاب شد. به دلیل حجم زیاد این جدول، تنها یک صفحه از آن برای نمونه در ادامه آمده که مشتمل بر ردیف‌های ۱۰۲ تا ۱۱۵ است.

اما توضیح جدول ۳: کلمه‌هایی که قرائت آنها مورد اختلاف است، در ستون دوم جدول و مطابق با روایت حفص از قرائت عاصم نوشته شده‌اند. راه‌یابی اولیه به فهرست این کلمه‌ها از طریق کتاب معجم *القراءات القرآنیة* (عمر و مکرم، ۱۴۰۸ق) بوده است. ردیف جلوی هر کلمه، نشان‌دهنده قرائت همان کلمه در هر یک از مصاحف است. علامت " نشان‌دهنده یکسانی قرائت با قرائت ستون دوم است و در غیر این صورت، قرائت مضبوط در مصحف عیناً درج شده است. ستون‌های نهم و دهم قرائت ابوحاتم و ابو عبید را نمایش می‌دهند؛ اختیارات ابوحاتم از کتاب *القراءات لأبی حاتم السجستانی* (تاج الدین، ۲۰۱۳م) و اختیارات ابو عبید از کتاب *جهود الامام ابی عبید القاسم بن سلام فی علوم القرآن* (سلوم، ۱۴۲۷ق) و نسخه خطی *الایضاح فی القرآن* (اندرابی، ۵۵۶) جمع‌آوری شده‌اند. در ستون آخر جدول که «نام قاری» عنوان گرفته است، علامت اختصاری نام قاریانی که قرائتشان در جدول آمده، بعد از ذکر شماره قرآن/جزوه مشتمل بر آن قرائت ذکر شده است. به دلیل فضای اندک جدول و به منظور رعایت اختصار، در جدول از علائم و اصطلاحاتی استفاده شده که منظور از هر کدام از آنها در جدول ۲ توضیح داده شده است.

به جز قرائت اولیه و فراگیر در کل مصحف، روی برخی کلمات نقاط اعرابی برای قرائت دوم با رنگ متفاوتی ثبت شده است؛ برای نمونه، در قرآن شماره ۴۴، قرائت اول قرمز رنگ و قرائت دوم سبزرنگ است. در جدول، قرائت دوم (ب) پس از علامت فلشی که بعد از قرائت اول (الف) قرار گرفته، ثبت شده است.

جدول ۲: علائم اختصاری

"	قرائت مطابق با ستون اول (حفص از عاصم)
-	محذوف
ناخوانا	کلمه به اندازه‌ای کم رنگ شده که اعراب یا اعجام قابل تشخیص نیست.
مخدوش	کلمه در اثر حادثه‌ای مانند پخش شدن جوهر، پارگی کاغذ، رسیدن آب به کاغذ و ... قابل خواندن نیست.
بدون اعراب	تمام یا برخی از حروف کلمه فاقد اعراب بوده و یا اعراب حروف با رنگی غیر از رنگ رایج در کلّ مصحف ثبت شده‌اند.
بدون اعجام	بدون نقاط اعجام بوده و یا نقاط با رنگی غیر از رنگی که در کلّ مصحف رایج بوده ثبت شده‌اند.
نام قاریان	عا ابن عامر
	ک ابن کثیر
	عم أبو عمرو
	نا نافع
	ع عاصم
	حم حمزه
	کسا کسائی
	جع أبو جعفر
	یع یعقوب
	خ خلف
	حس حسن بصری
	اع أعمش
	مح ابن محیصن
	یح یحیی بن مبارک

جدول ۳: نمونه جدول فرش الحروف .. احف

رتبه	۱. قرآن الف → ب ۴۴	۲. قرآن ۵۱ ش	۳. قرآن ۴۸ ش	۴. جزوات الف	۵. جزوات ب → الف	۶. جزوات ج	قرآنی ابو حاتم	قرآنی ابو عبید	نام قاری
۱۰۲	"	"	"	"	"	"	-	-	۱،۲،۳،۵،۶- ک. م. ع. ل. لا. کس. م. ح. ی. ع. ج. خ
۱۰۳	↑	↑	↑	-	"	"	"	"	۱،۲،۳، ۵، ۶- .. ی. لا. با. ۱، ۵، ۶- .. ی. ...
۱۰۴	"	"	"	-	"	"	-	-	۱،۲،۳،۵،۶- ا. ب. م. ع. ی. .. ۱- .. ی. ...
۱۰۵	↑	↑	↑	-	"	"	"	"	۱،۲- .. ی. ی. .. ۱، ۳، ۵، ۶- .. ی. .. حم.
۱۰۶	↑	↑	↑	-	"	"	-	-	۱،۲،۳،۵،۶- ک. ل. لا. .. ۱- .. ی. ...
۱۰۷	↑	↑	↑	-	"	"	-	-	۱،۲،۵،۶- .. ی. .. ۱- .. ی. ...
۱۰۸	بدون اعجام	ترجع ون	ترجع ون	-	ترجعون ن	ن	ترجع ون	ترجع ون	۲،۳،۵،۶- نا. ک. عم. ع. ع. ع. کس. م. ح.
۱۰۹	حج	حج	حج	-	حج	-	حج	حج	۱،۲،۳،۵- نا. ک. ع. م. ع. ع.
۱۱۰	↑ ترجع	↑ ترجع	↑ ترجع	-	↑ ترجع	-	-	-	۱،۲، الف، ۵- ب. ک. م. ع. نا. ع. جم. ع. ج. ۱، ۳، اب، ه الف- ع. ا. م. ح. ک. س. ا. ۴- .. ح. س. خ. ی. ع. ی. ع.
۱۱۱	بدون اعراب عَلَيْهِمْ	بدون اعراب عَلَيْهِمْ	بدون اعراب عَلَيْهِمْ	-	عَلَيْهِمْ	-	-	-	۲، ۵- ب. عم ۵- ع. ا. ن. ک. ج. ع. ب. ا. ع اب- کس. م. ح. ا. خ. ی. ع.
۱۱۲	تَفَعَّلُوا	تَفَعَّلُوا	تَفَعَّلُوا	-	تَفَعَّلُوا	-	-	-	۱،۲،۳،۵- الف- نا. ع. ا. ک. ع. م. ع. اب- کس. م. ح. ا. خ
۱۱۳	تَكْفَرُوا	تَكْفَرُوا	تَكْفَرُوا	-	تَكْفَرُوا	-	-	-	۱،۲،۵- الف- نا. ع. ا. ک. ع. م. ع. اب- کس. م. ح. ا. خ
۱۱۴	يَضْرِبُكُمْ	يَضْرِبُكُمْ	يَضْرِبُكُمْ	-	يَضْرِبُكُمْ	-	يَضْرِبُكُمْ	يَضْرِبُكُمْ	۱،۲،۵- نا. ک. عم. م. ح. ع. خ. ع. ج. ی.

عمران: (۱۲۰)										۳- عکس با جمع با
۱۱۵	مُسَوِّمِینَ (آل) عمران: (۱۲۵)	بدون اعراب ← اب مُسَوِّمِینَ	مَسُوِّ مِینَ	-	مَسُوِّمِینَ ← مَسُوِّمِینَ	-	"	مَسُوِّمِ یْنَ	۱، ۲، ۳، هـ الف- نـ با. حم. کسا. خ. ج. هـ ب- ک. ع. م. ع. یع	

۴. آمار قرائات

در اینجا، از طریق رسم نمودارهای میله‌ای و مدور به تحلیل داده‌های جدول ۳ می‌پردازیم. در ابتدا لازم است نحوه درصدگیری و استخراج داده‌های نمودارها تبیین شود. چنانکه گفته شد، قرائت ۱۰۰۱ کلمه در جدول ۳ گردآوری شده است. اما به دلایلی همچون افتادگی (کلمه، آیه، صفحه)، آسیب دیدگی بخشی از صفحه و ناخوانا شدن برخی کلمات، فقدان نقط اعراب و یا اعجام در برخی از کلمه‌ها و در دسترس نبودن تمام بخش‌ها در جزوات قرآنی، تعداد کلمه‌هایی که در هر قرآن یا جزوه بررسی شده متفاوت است. به این جهت، برای احتساب درصدها، در ابتدا تعداد کل کلمه‌هایی که از هر مصحف در جدول ذکر شده است شمارش شد، سپس با توجه به ستون آخر جدول که نام قاریان هر قرائت را مطرح کرده، تعداد قرائت‌های مطابق با قرائت هر قاری و سپس درصد هر قرائت نسبت به تعداد کلمات موجود از هر مصحف محاسبه شد. برای نمونه، تعداد کل کلمه‌ها در قرآن ش ۴۴، ۸۰۱ مورد است. از این تعداد، قرائت ۴۸۴ کلمه مطابق با قرائت نافع بوده است. بنابراین، قرائت مضبوط در این مصحف ۶۰ درصد با قرائت نافع مشابهت دارد.

درصد کل در سطر آخر جدول ۳ نیز با توجه به تعداد کل قرائت‌های هر قاری و جمع کل کلمه‌های بررسی شده در همه مصاحف، محاسبه شده است. برای نمونه، تعداد کل کلمه‌های بررسی شده در تمام مصاحف ۳۵۵۴ عدد و تعداد کل قرائت‌های مطابق با قرائت نافع در تمام مصاحف، ۲۲۶۱ مورد بود که با توجه به این ارقام، درصد کل مطابقت قرائت مضبوط در مصاحف با قرائت نافع، ۶۴ درصد است.

جدول ۴: آمار جدول ۳

تعداد کل کلمات	یعقوب	ابوجعفر	خلف	کسائی	حمزه	عاصم	ابن عامر	ابوعمر	ابن کثیر	نافع		
۸۰۱	۵۰۴	۴۶۶	۴۲۵	۳۹۵	۳۶۹	۵۰۰	۴۷۴	۶۴۹	۵۶۴	۴۸۴	تعداد	قرآن
	۶۳	۵۸	۵۳	۴۹	۴۶	۶۲	۵۹	۸۱	۷۰	۶۰	درصد	۴۴
۹۵۳	۵۷۶	۵۸۹	۶۲۴	۵۹۰	۵۶۱	۵۹۴	۵۷۷	۶۴۸	۶۰۰	۶۷۳	تعداد	قرآن
	۶۰	۶۲	۶۵	۶۲	۵۹	۶۲	۶۱	۶۸	۶۳	۷۱	درصد	۵۱
۵۸۵	۳۵۳	۳۲۴	۳۵۸	۳۳۵	۳۳۵	۳۷۶	۳۵۱	۳۸۲	۳۴۹	۳۵۴	تعداد	قرآن
	۶۰	۵۵	۶۱	۵۷	۵۷	۶۴	۶۰	۶۵	۵۹	۶۰	درصد	۴۸
۴۳۲	۲۷۷	۲۶۸	۲۶۸	۲۴۹	۲۵۹	۳۰۴	۲۶۷	۲۷۲	۲۴۹	۲۵۵	تعداد	جزوات الف
	۶۴	۶۲	۶۲	۵۸	۶۰	۷۰	۶۲	۶۳	۵۸	۵۹	درصد	
۴۵۴	۲۸۸	۲۸۵	۲۷۱	۲۵۶	۲۵۵	۳۲۶	۳۰۷	۳۳۰	۲۹۶	۲۹۷	تعداد	جزوات ب
	۶۴	۶۳	۶۰	۵۶	۵۶	۷۲	۶۸	۷۳	۶۵	۶۵	درصد	
۳۲۹	۲۲۵	۱۸۸	۱۹۳	۱۹۲	۱۹۵	۲۲۸	۲۰۱	۲۲۰	۱۹۵	۱۹۸	تعداد	جزوات ج
	۶۸	۵۷	۵۸	۵۸	۵۹	۶۹	۶۱	۶۷	۵۹	۶۰	درصد	
۳۵۵۴	۶۳	۶۰	۶۰	۵۷	۵۶	۶۵	۶۱	۷۰	۶۳	۶۴	درصد کل	

جدول ۵: میزان موافقت با قرائت ابو عبید و ابوحاتم

قرآن ۴۴	قرآن ۵۱	قرآن ۴۸	جزوات الف	جزوات ب	جزوات ج	کل		
۳۸۴	۵۲۸	۳۰۴	۲۳۴	۲۴۲	۱۶۶	۱۸۵۸	تعداد	موافق
۶۵	۷۴	۶۸	۷۱	۷۲	۶۸	۷۰	درصد	ابو عبید
۵۸۹	۷۱۴	۴۴۵	۳۳۰	۳۳۵	۲۴۴	۲۶۵۷	تعداد کل کلمات	
۶۰	۶۷	۴۴	۳۲	۴۳	۳۱	۲۷۷	تعداد	موافق
۵۹	۵۸	۶۴	۶۲	۶۲	۶۵	۶۱	درصد	ابوحاتم
۱۰۲	۱۱۶	۶۹	۵۲	۶۹	۴۸	۴۵۶	تعداد کل کلمات	

۵. تحلیل آمارها

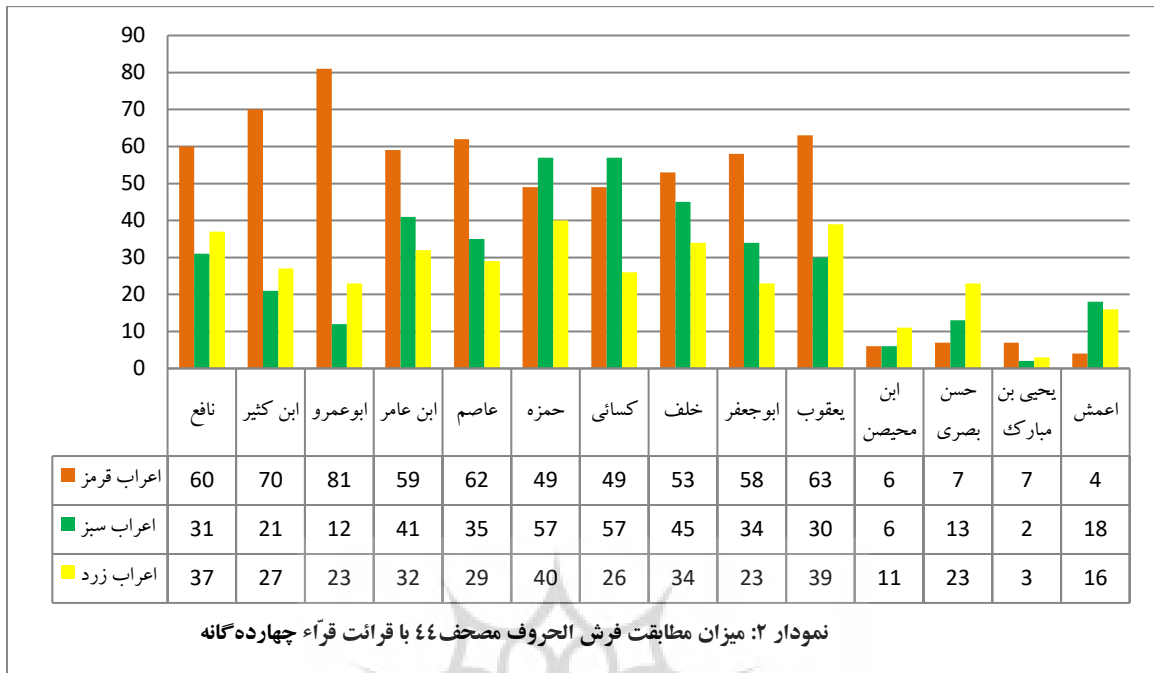
۵.۱. قرآن شماره ۴۴

چنانکه در نمودار ۱ دیده می‌شود، رسم المصحف این قرآن بیشترین شباهت را با مصحف بصره با ۸۵٪ و سپس کوفه با ۷۶٪ دارد. کمترین شباهت آن نیز با بوم شام با ۳۱٪ است. این نشان می‌دهد این قرآن در مرحله کتابت، با ترجیح بیشتر رسم مصحف بصره نوشته شده است. برای بررسی مرحله اعراب گذاری باید توجه داشت که در این مصحف نقاط اعراب با سه رنگ قرمز، سبز و زرد به چشم می‌خورد. جدول زیر تعداد کلمه‌هایی که طبق قرائت هر یک از قراء ثبت شده و درصد شباهت هر رنگ اعرابی با قرائت هر کدام از قاریان چهارده گانه را نشان می‌دهد.

جدول ۶: میزان شباهت سه قرائت قرآن ۴۴ با قرائت چهارده گانه

میزان شباهت	رنگ اعراب	قرمز	سبز	زرد
نافع	۴۸۴	۱۳۷	۲۳	
درصد	۶۰	۳۱	۳۷	
ابن کثیر	۵۶۴	۹۴	۱۷	
درصد	۷۰	۲۱	۲۷	
ابوعمر و	۶۴۹	۵۳	۱۴	
درصد	۸۱	۱۲	۲۳	
ابن عامر	۴۷۴	۱۸۱	۲۰	
درصد	۵۹	۴۱	۳۲	

عاصم	۵۰۰	۱۵۷	۱۸
درصد	۶۲	۳۵	۲۹
حمزه	۳۶۹	۲۵۳	۲۵
درصد	۴۶	۵۷	۴۰
کسائی	۳۹۵	۲۵۳	۱۶
درصد	۴۹	۵۷	۲۶
خلف	۴۲۵	۲۰۲	۲۱
درصد	۵۳	۴۵	۳۴
ابوجعفر	۴۶۶	۱۵۰	۱۴
درصد	۵۸	۳۴	۲۳
یعقوب	۵۰۴	۱۳۱	۲۴
درصد	۶۳	۳۰	۳۹
ابن‌محصن	۵۱	۲۸	۷
درصد	۶	۶	۱۱
حسن بصری	۵۵	۵۷	۱۴
درصد	۷	۱۳	۲۳
یحیی بن مبارک	۵۳	۱۱	۲
درصد	۷	۲	۳
اعمش	۳۶	۸۱	۱۰
درصد	۴	۱۸	۱۶
تعداد کلمات بررسی شده	۸۰۱	۴۴۴	۶۲

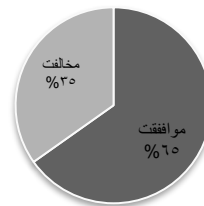
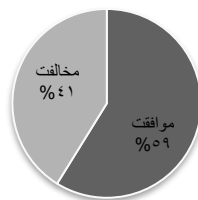

۵.۱.۱. اعراب قرمز رنگ

نقاط اعرابی که با رنگ قرمز درج شده‌اند، مرحله اول و فراگیر اعراب‌گذاری در این مصحف را نشان می‌دهند. فرش الحروف قرمز رنگ بیشترین شباهت را به ترتیب با قرائت ابوعمر و با ۸۱ درصد، ابن کثیر با ۷۰ درصد و یعقوب با ۶۳ درصد دارد. ابوعمر و و یعقوب هر دو از قرآء بصری هستند. از سوی دیگر، ابن کثیر یکی از استادان ابوعمر و بوده و در قرائت بصره تأثیر قابل ملاحظه‌ای داشته است (پاکتچی، ۱۳۷۰ش)، ج ۴، ص ۵۱۰). لذا نزدیکی هم‌زمان قرائت این مصحف به سه قرائت پیش‌گفته عجیب نیست. در بین قرائت ده‌گانه، قرائت این مصحف کمترین شباهت را با قرائت کوفی حمزه، کسائی و خلف دارد. اما اینکه قرائت مضبوط در این مصحف با هیچ‌یک از این قرائت کاملاً هماهنگ نیست، با توجه به رواج سنت اختیار در ایران قابل فهم است. تنها می‌توان گفت که این اختیار به سنت قرائی بصره گرایش دارد.

نمودار ۳: مطابقت مصحف ۴۴ با اختیارات ابوعبید

نمودار ۴: مطابقت مصحف ۴۴ با اختیارات ابوحاتم

۵. ۱. ۲. اعراب سبز رنگ

توجه به چند نکته نشان دهنده تأخر اعراب سبزرنگ نسبت به اعراب قرمز رنگ است: ۱. ثبت اعراب اولیه غالب مصاحف کهن با رنگ قرمز، ۲. نحوه قرار گرفتن نقاط سبزرنگ نسبت به نقاط قرمز رنگ در این مصحف، ۳. کمتر بودن قرائت سبزرنگ نسبت به قرائت قرمز رنگ، و ۴. درج علائم ثانوی همچون تشدید با رنگ سبز (ر.ک: فریم ۱۵۹). برخلاف اعراب قرمز رنگ، اعراب گذاری سبزرنگ بیشترین شباهت را با قرائت سه قاری کوفی یعنی حمزه، کسائی و خلف دارد. بنابراین، در دورانی متأخرتر، برخی کوشیده‌اند این سه قرائت کوفی متأثر از قرائت ابن مسعود را در کنار قرائت غالباً بصری این مصحف نمایش دهند.

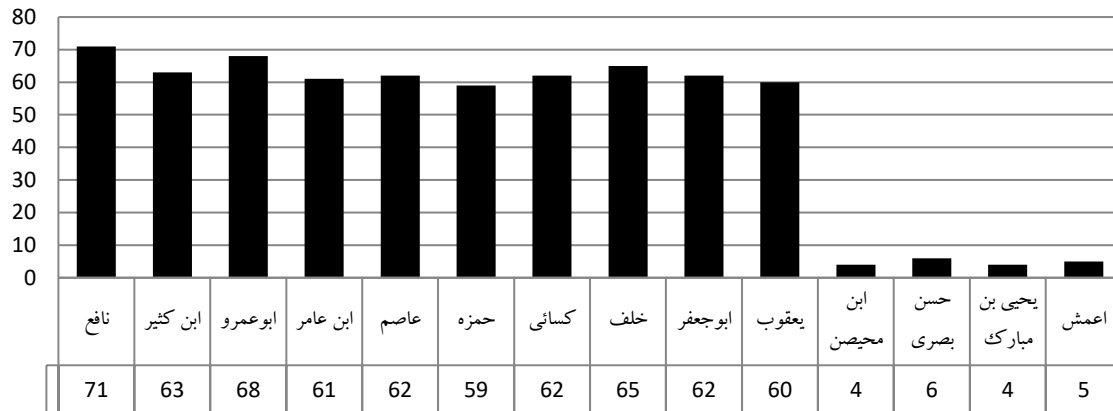
۵. ۱. ۳. اعراب زرد رنگ

قرائت مضبوط با رنگ زرد، بیشترین شباهت را با قرائت حمزه، یعقوب و نافع دارد. آنچه درباره این رنگ جلب توجه می‌کند این است که این قرائت با قرائت چهار قاری متمم شباهت قابل توجهی دارد و این می‌تواند نشان از توجه به قرائت این قرآء در برهه‌ای از زمان یا قسمت‌هایی از ایران داشته باشد.

۵. ۲. قرآن شماره ۵۱

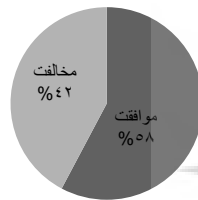
طبق نمودار ۱، رسم این مصحف با ۹۱٪ بیشترین شباهت را با مصحف بصره دارد و در مرتبه بعد با ۸۲٪ به مصحف کوفه شبیه است. کمترین شباهت آن نیز با مصحف شام با ۳۹٪ است. قرائت مضبوط در این مصحف، شباهت تقریباً برابری با همه قرائت‌های ده‌گانه دارد. در عین حال، به ترتیب به قرائت نافع، ابوعمر و خلف شبیه‌تر است. در این باره باید گفت: از آنجا که ابوعمر و استادان حجازی نیز داشته است، قرائت وی به لحاظ فرش الحروف مقداری شبیه به قرائت حجازی است (پاکتچی، (۱۳۷۳ش)، ج ۶، ص ۶۵). اختیار خلف نیز در طول قرن ۳ ق در ایران رایج بوده است (پاکتچی، (۱۳۹۳ش)، ج ۱۴، ص ۲۱۱)، بنابراین، این ادعا که برخی اختیارات قاریان ایرانی بر مبنای قرائت او صورت گرفته، دور از واقعیت نیست.

با این حال، میزان قابل توجه شباهت قرائت این مصحف با اختیار ابوعبید، در پرتو تحلیل ماهیت و مبانی اختیار وی قابل درک است؛ ابوعبید در اختیار خود، موافقت با بیشتر قرآء، بیشترین سازگاری با نحو و لغت عربی، صحیح‌تر بودن از نظر تأویل (اعتقادی یا فقهی)، سازگاری قرائت با نظائر آن در قرآن یا حدیث و بیشترین سازگاری با رسم‌المصحف را در نظر داشته است (پاکتچی، (بی‌تا)، ج ۵، ص ۷۰۶). اختیار به کار گرفته شده در این مصحف نیز ضمن توجه خاص به قرائت نافع و ابوعمر و، به گزینش اشتراکات قاریان ده‌گانه تمایل داشته است.

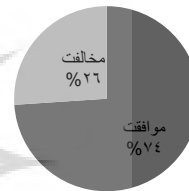

نمودار ۵: میزان مطابقت فرش الحروف مصحف ۵۱ با قرائت چهارده گانه

نمودار ۷: مطابقت مصحف ۵۱ با اختیارات ابو حاتم

نمودار ۶: مطابقت مصحف ۵۱ با اختیارات ابو عبید

۳.۵. قرآن شماره ۴۸

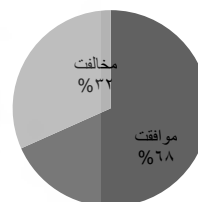
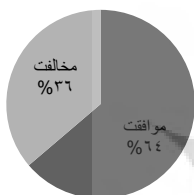
بر اساس نمودار ۱، رسم این مصحف با ۹۷٪ بیشترین شباهت را با مصحف بصره دارد و بعد از آن با ۸۱٪ به مصحف کوفه شبیه است. کمترین شباهت آن نیز با مصحف شام با ۳۰٪ است. قرائت مضبوط در این مصحف، بیشترین شباهت را به ترتیب با اختیار ابو عبید، قرائت ابو عمرو، قرائت عاصم و اختیار ابو حاتم دارد. در مجموع، درصد مشابهت‌های نزدیک قرائت این مصحف با تمام قرائت ده گانه نشان می‌دهد که در آن، با وجود توجه به اشتراکات قاریان ده گانه، قرائت ابو عمرو اولویت داشته است.

نمودار ۸: میزان مطابقت فرس الحروف مصحف ۴۸ با قرائت چهارده‌گانه

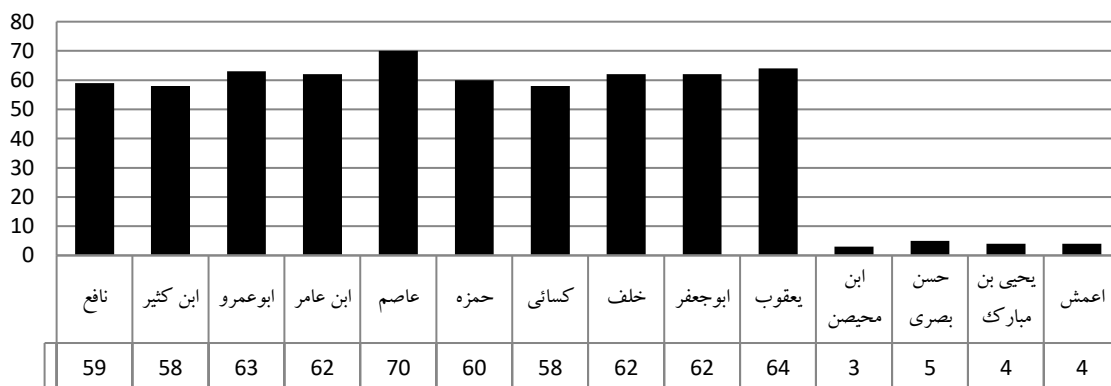
نمودار ۱۰: موافقت مصحف ۴۸ با اختیارات ابو حاتم

نمودار ۹: موافقت مصحف ۴۸ با اختیارات ابو عبید

۴.۵. جزوات الف

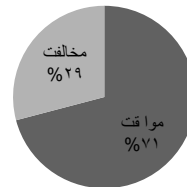
طبق نمودار ۱، رسم این جزوات بیشترین شباهت را به مصحف بصره با ۹۰٪ و سپس کوفه با ۸۰٪ دارد. کمترین شباهت آن نیز با مصحف شام با ۳۰٪ است. بررسی جزوات گروه الف نشان می‌دهد که قرائت ثبت شده در این مجموعه به ترتیب بیشترین شباهت را با قرائت ابو عبید، عاصم و یعقوب دارد. در عین تمرکز بیشتر بر قرائات عراقی، نمودار نشان می‌دهد که قرائت مضبوط در این مصحف، شباهت قابل ملاحظه‌ای با قرائت هر ده قاری از قاریان ده‌گانه دارد. لذا یکی از مبانی اختیار موجود در این مصحف،

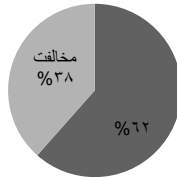
نمودار ۱۱: میزان مطابقت فرس الحروف جزوات گروه الف با قرائت هر یک از قراء چهارده‌گانه

توجه به اشتراکات قاریان ده گانه بوده است.

نمودار ۱۲: مطابقت جزوات گروه الف با اختیارات ابو عبید

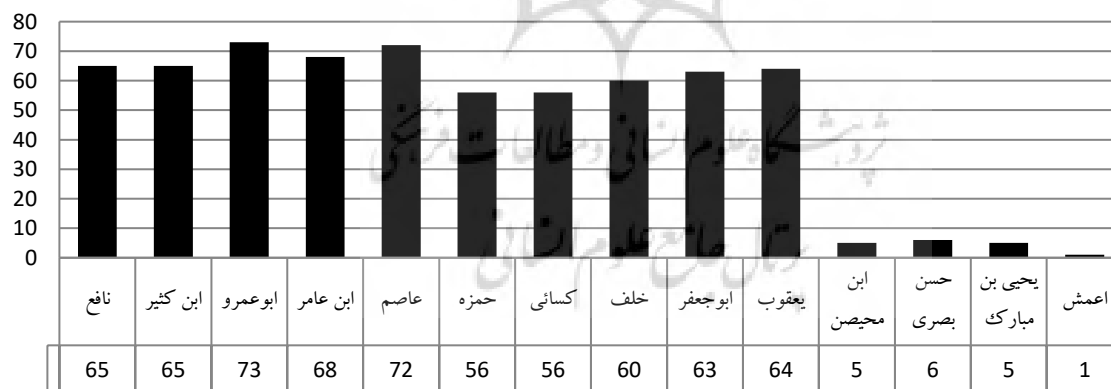

نمودار ۱۳: مطابقت جزوات گروه الف با اختیارات ابو حاتم

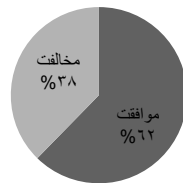
۵.۵. جزوات ب

بر اساس نمودار ۱، رسم این جزوات بیشترین شباهت را با مصحف بصره با ۸۹٪، و سپس کوفه با ۷۸٪ دارد. کمترین شباهت آن نیز با مصحف شام با ۲۸٪ است. قرائت مضبوط در این مجموعه نیز بیشترین شباهت را با قرائت ابو عمرو و پس از آن با قرائت ابو عبید و عاصم دارد. مشابهت اندک آن با قرائت حمزه و کسائی در عین تمایل به قرائت عراقی نیز نشان می‌دهد دو قرائت کوفی متأثر از قرائت ابن مسعود، تأثیر کمتری بر قرائت مختار این مصحف داشته است. چنانکه تنها یک درصد مشابهت با قرائت اعمش که جزو اصحاب ابن مسعود و بسیار متأثر از او به شمار می‌رود، (پاکتچی، (۱۳۸۲ش)، ج ۹، ص ۴۰۳) شاهدهی بر این مسأله است.

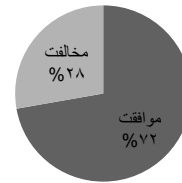

نمودار ۱۴: میزان مطابقت فرس الحروف جزوات گروه ب با قرائت قرآء چهارده گانه

نمودار ۱۶: مطابقت جزوات ب با اختیارات ابو حاتم

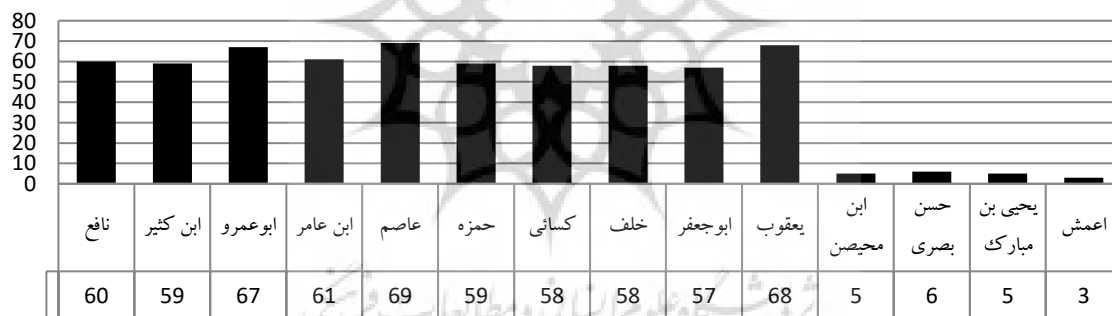

نمودار ۱۵: مطابقت جزوات ب با اختیارات ابو عبید

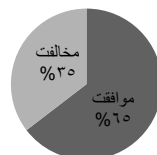
۵.۶. جزوات ج

با توجه به نمودار ۱، رسم این جزوات بیشترین شباهت را به مصحف بصره با ۹۳٪ و سپس کوفه و مدینه با ۷۹٪ دارد. کمترین شباهت آن نیز به مصحف شام با ۳۶٪ است. قرائت مضبوط در این مجموعه بیشترین شباهت را با قرائت عاصم، و پس از آن یعقوب و ابو عبید دارد. در اینجا نیز مشابهت اندک با قرائت حمزه، کسائی و خلف نشان می‌دهد که در عین تمایل فرش الحروف مصحف به قرائت عراقی، سه قرائت کوفی متأثر از قرائت ابن مسعود، تأثیر کمتری بر قرائت مختار این مصحف داشته است. چنانکه مشابهت بسیار اندک با قرائت اعمش شاهدی بر این ادعا است.

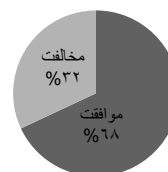

نمودار ۱۷: میزان مطابقت فرش الحروف جزوات ج با قرائت قرآء چهارده گانه

نمودار ۱۹: مطابقت جزوات ج با اختیارات ابو حاتم

نمودار ۱۸: مطابقت جزوات ج با اختیارات ابو عبید

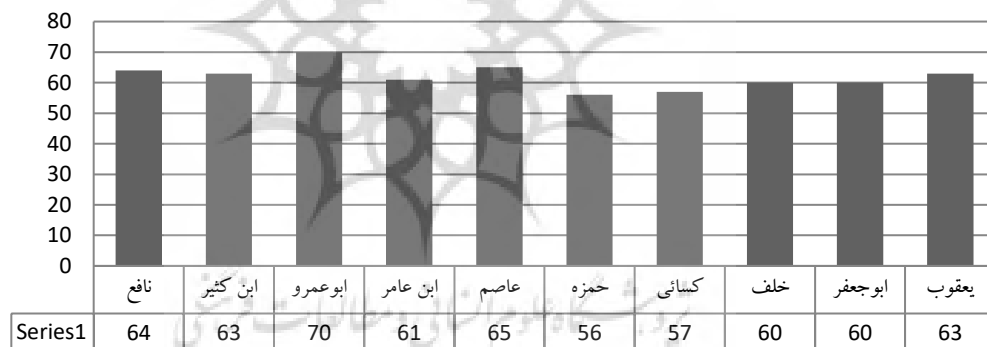

نتیجه

براساس جدول اختلاف مصاحف امصار، تمام نسخه‌های مورد بررسی با حدود ۹۰٪ مطابقت، بیشترین شباهت را به مصحف بصره، و کمترین میزان شباهت را با حدود ۳۰٪ به مصحف شام دارند.

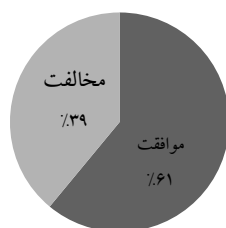
قرائت مضبوط در این مصاحف نیز به طور کامل با قرائت یکی از قاریان ده‌گانه همسان نیست. چنانکه از جدول فرش الحروف پیداست، قرائات این مصاحف با هم نیز یکی نیستند. این مسأله با توجه به رواج سنت اختیار در قرن چهارم ایران قابل درک است. اختیاری که این مصاحف بر اساس آن اعراب‌گذاری شده، در عین تمایل به اشتراکات قاریان ده‌گانه، قرائت قاریان عراقی غیر متأثر از قرائت ابن مسعود، یعنی قرائت ابوعمر و سپس عاصم، را بیشتر مورد توجه قرار داده است. قرائت دومی که در دورانی متأخرتر از قرائت اولیه در برخی مصاحف ثبت شده است نیز شباهت قابل توجهی با قرائت قرآء کوفی مکتب ابن مسعود، یعنی حمزه، کسائی و خلف دارد.

نمودارهایی که در ادامه و براساس درصدهای کل در جداول ۳، ۴ و ۵ رسم شده‌اند، میانگین درصد شباهت مصاحف مورد بررسی از سده چهارم ایران را با قرائت هر یک از قاریان ده‌گانه نشان می‌دهند. نمودارهای رسم شده بیانگر این است که قرائت مضبوط در مجموع مصاحف مورد بررسی بیشترین شباهت را به قرائت ابوعمر و ابوعبید و بعد از آن با قرائت عاصم دارد.

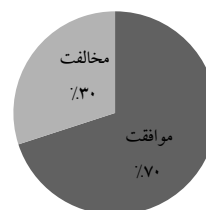

نمودار ۲۰: میزان مطابقت فرش الحروف مصاحف با قرائت قرآء ده‌گانه

نمودار ۲۲: مطابقت فرش الحروف مصاحف با اختیارات ابوحاتم

نمودار ۲۱: مطابقت فرش الحروف مصاحف با اختیارات ابوعبید

شباهت زیاد قرائت این مصاحف به قرائت عراقی، به خصوص قرائت‌های بصری، با توجه به نزدیکی جغرافیایی بصره به جنوب غربی ایران، و مبادلات فرهنگی این دو منطقه، قابل درک و توجیه است. همچنین، قرائت مضبوط در این مصاحف، شباهت قابل ملاحظه‌ای با اختیار ابو عبید دارد و این مسأله با توجه به ماهیت عراقی این اختیار و نیز رواج آن در سده چهارم مناطقی از ایران، (پاکتچی، (۱۳۹۳ش)، ج ۱۴، ص ۲۰۲) عجیب نیست.

بررسی قرائت مورد استفاده در تفاسیر هر قرن نیز می‌تواند به کشف قرائت رایج در بازه‌های زمانی مختلف کمک کند که در اینجا برای صحت‌سنجی نتایج آماری به دست آمده مورد اشاره قرار می‌گیرند. چنانکه در بررسی مصاحف معلوم شد، در این قرن، یک قرائت خاص در کل یک اثر محور قرار نگرفته و سنت اختیار برقرار بوده است. شیخ طوسی (د. ۴۶۰ق) نیز در مقدمه *التبیان* می‌گوید: آنچه در مذهب اصحاب ما عرف و در اخبار و روایاتشان شایع است، این است که قرآن به حرف واحد، بر نبی واحد نازل شده است. اما آنها بر جواز قرائت به آنچه بین قاریان متداول است و اینکه انسان مخیر است به هر قرائتی که خواست قرائت کند، اجماع کرده و اصرار فرد بر یک قرائت را مکروه شمرده‌اند. بلکه آنچه را که بین قرآء مجاز است، اجازه داده‌اند. (طوسی، (۱۴۰۹ق)، ج ۱، ص ۷) از آنجا که شیخ طوسی درباره یک عادت شناخته شده سخن می‌گوید، مشاهده آثار متعدد با محوریت یک قرائت خاص در این بازه زمانی مورد انتظار نیست. درعین حال، ضاحی عبدالباقی ادعا دارد سجستانی در *غریب القرآن* خویش قرائت ابو عمرو را محور قرار داده است (ر.ک: ابن هائم، (۱۴۲۳ق)، ص ۲۳ (مقدمه محقق)).

ابوبکر محمد بن عزیر سجستانی (د. ۳۳۰ق) در اصل اهل سیستان بود و در بغداد می‌زیست. (ذهبی، (۱۴۱۳ق)، ج ۲۴، ص ۳۱۸) توجه به مواردی از *غریب القرآن* او ادعای عبدالباقی را تأیید می‌کند؛ مثلاً درباره «أَقَّتَتْ» (مرسلات: ۱۱) که تنها ابو عمرو آن را با واو قرائت کرده، آورده است: «وَقَّتْ أَى جَمَعَتْ لَوْقْتْ». (سجستانی، (۱۳۸۲ق)، ص ۲۱۲) در مورد «بَادِي» (هود: ۲۷) که تنها ابو عمرو آن را «بادی» قرائت کرده، با تقدیم قرائت وی آورده است: «بَادِي الرَّأْيِ مَهْمُوزٌ، أَى أَوَّلُ الرَّأْيِ وَ بَادِي الرَّأْيِ أَى ظَاهِرُ الرَّأْيِ» (سجستانی، (۱۳۸۲ق)، ص ۴۲). درباره «يَتَفَيَّأُ» (نحل: ۴۸) که تنها ابو عمرو آن را «تتفياً» قرائت کرده، آورده است: «تتفياً ظلالة أَى ترجع من جانب الی جانب» (سجستانی، (۱۳۸۲ق)، ص ۵۴)، اما درباره دیگر آثار تفسیری که در قرن چهارم در ایران تدوین شده‌اند، همچنان که از سخن شیخ طوسی معلوم می‌شود، یک قرائت خاص که در تمام اثر محور قرار گرفته باشد قابل مشاهده نیست و این با عدم مشاهده یک قرائت محوری در مصاحف این دوره و نیز رواج سنت اختیار هماهنگ است.

نتیجه

در این مقاله، برای یافتن قرائت رایج در قرن چهارم ایران، به بررسی قرائت مضبوط در چند مصحف آستان قدس رضوی پرداختیم. تحلیل آمارهای به دست آمده نشان می‌دهد که از نظر اختلاف مصاحف، همه این مصاحف بیشترین شباهت را با مصحف بصره و سپس کوفه، و کمترین شباهت را با مصحف شام دارند. یعنی در مرحله نگارش اولیه متأثر از مکتب عراقی و به خصوص بصری بوده‌اند. قرائت مضبوط در این مصاحف نیز بیشترین شباهت را با قرائت بوم عراق و کمترین شباهت را با قرائت‌های حجازی و شامی دارد. با توجه به نزدیکی جغرافیایی غرب ایران به عراق، تأثیرپذیری فرهنگی از این بوم نیز محتمل و مورد انتظار است. اما اینکه قرائت این مصاحف به طور کامل با هم، و یا با مجموعه قرائت منسوب به یکی از قاریان هماهنگ نیست، شاهدی بر رواج «اختیار در قرائت» بین ایرانیان است. علاوه بر قرآن‌های کامل، جزوات قرآنی نیز از اختیاری متفاوت با یکدیگر برخوردارند، و این نشان می‌دهد در سده چهارم هجری اختیار واحدی به عنوان قرائت رسمی در بین مردم رایج نبوده است، نیز می‌توان احتمال داد چند اختیار در طول یکدیگر و به صورت هم‌زمان رواج داشته است. در همین حال، درصدهای نزدیک مشابهت قرائت مضبوط این مصاحف با قرائت عشر نشان می‌دهد که مهم‌ترین ملاک اختیار قرائت در سده چهارم ایران، موافقت با قرائت بیشتر قاریان ده‌گانه بوده است. از سوی دیگر، بالا بودن میزان میانگین مشابهت قرائت این مصاحف، با قرائت ابوعمر و اختیار ابوعبید، نشان می‌دهد که اختیار ابوعبید مطابقت بیشتری با ملاک‌های رایج برای اختیار قرائت در قرن چهارم ایران داشته و آن همان مطابقت با قرائت اکثریت قاریان ده‌گانه است. قرائت ابوعمر و نیز با وجود اینکه به عنوان نماینده بوم بصره شناخته است، اما تأثیرپذیری وی از قرائت حجاز و نیز برخورداری او از بیشترین تعداد استادان از بوم‌های مختلف در بین قاریان هفت‌گانه، قرائت او را در واقع به قرائتی فرابومی - و نه تنها متعلق به بصره - تبدیل کرده است. همین نکته توضیحی برای شباهت بیشتر اختیار ایرانیان به این قرائت نیز به شمار می‌آید. حتی شاید بتوان گفت در این قرن، قرائت ابوعمر و قرائت مبنای گروهی از قاریان ایرانی بوده است که در برخی موارد از آن عدول کرده و دست به اختیار زده‌اند و همین مسأله زمینه‌ساز شباهت زیاد این اختیارهای ایرانی با قرائت ابوعمر و است.

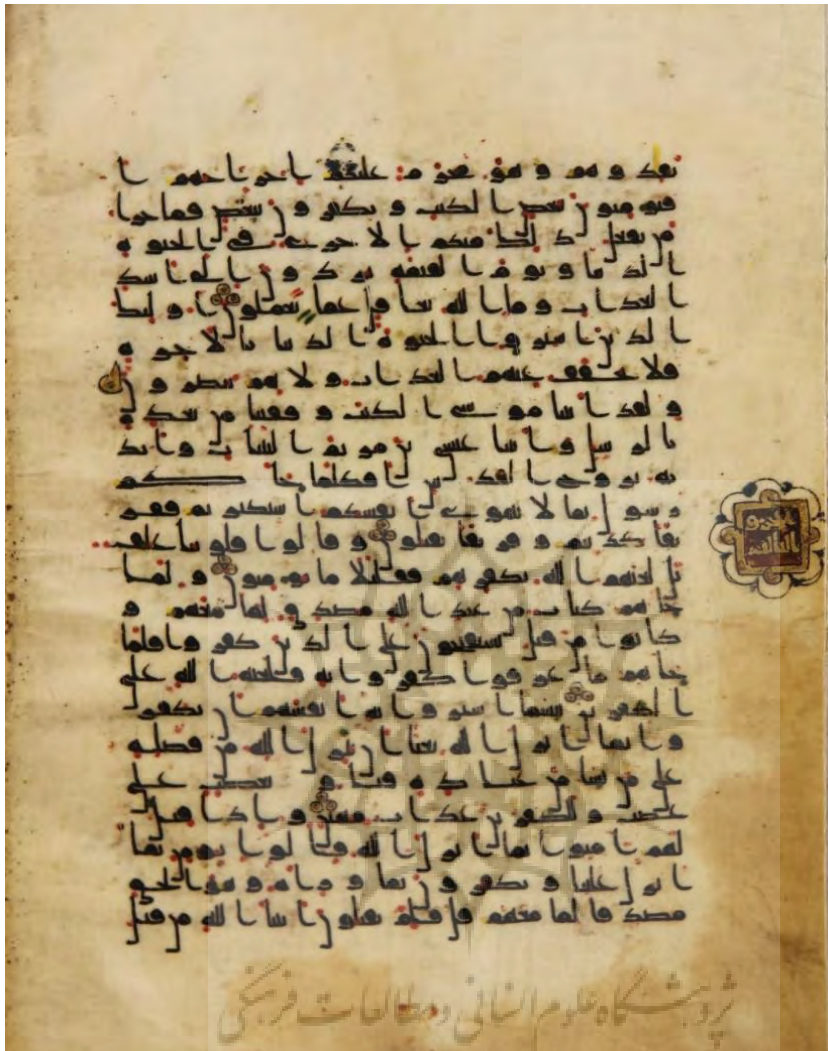
این نتیجه زمانی جالب است که بدانیم در مناطق غربی حکومت اسلامی آن روز که با سپاه شامی فتح شد، زمینه برای رواج قرائت شامی و مدنی فراهم بوده است. در ایران نیز قرائت کوفی متأثر از مکتب ابن مسعود هیچ‌گاه امتیاز قرائت ابوعمر و عاصم را نیافتند. چراکه در قرون بعد، در ایران به مرور قرائت عاصم به هر دو روایتش مبنای اختیار قرائت ایرانیان قرار گرفت. بعدها روایت حفص به واسطه روی کار آمدن حکومت عثمانی و برخی دلائل دیگر، گوی سبقت را از قرائت پیش‌گفته ربود و در کنار قرائت نافع که تا کنون نیز در غرب اسلامی رایج است، قرائت رایج مناطق شرق اسلامی شد (ر.ک: شاه‌پسند، ۱۳۹۳ش)).

منابع

- **قرآن کریم، مصحف رایج.**
- ۱. **قرآن خطی،** شماره م ۴۴. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
- ۲. **قرآن خطی،** شماره م ۵۱. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
- ۳. **قرآن خطی،** شماره م ۴۸. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
- ۴. **جزوات قرآنی گروه الف.** با شماره ثبت‌های: ۳۱۰۱-۳۱۰۲-۳۱۰۳-۳۱۰۴-۳۱۰۵-۳۱۰۶-۳۱۰۷-۳۱۰۸-۳۱۰۹-۳۱۱۰-۳۱۱۱-۳۱۱۲-۳۱۱۳م، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
- ۵. **جزوات قرآنی گروه ب.** با شماره ثبت‌های: ۳۰۱۶-۳۰۱۷-۳۰۱۸-۳۰۱۹-۳۰۲۱-۳۰۲۲-۳۰۲۳-۳۰۲۴-۳۰۲۵-۳۰۲۶-۳۰۲۷-۳۰۲۸-۳۰۲۹-۳۰۳۰-۳۰۳۱م و ۳۰۳۲م، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
- ۶. **جزوات قرآنی گروه ج،** با شماره ثبت‌های: ۳۰۹۰-۳۰۹۱-۳۰۹۲-۳۰۹۳-۳۰۹۴-۳۰۹۵-۳۰۹۶-۳۰۹۷-۳۰۸۸-۳۰۸۹-۳۰۸۷م. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
- ۷. ابن هائم، احمد بن محمد (۱۴۲۳ق). **التبیین فی تفسیر غریب القرآن.** تحقیق ضاحی عبدالباقی. بیروت: دار الغرب الإسلامي.
- ۸. اندرابی، احمد بن ابی عمر (۵۵۶ق). **الایضاح فی القراءات.** تحقیق محمد بن عمر بن حمزة. ترکیه: کتابخانه بخش تحقیقات شرقی وابسته به دانشگاه استانبول.
- ۹. پارچه‌باف دولتی، کریم (۱۳۹۲ش). **تاریخ تحول قرائات قرآن کریم در ایران طی قرون سه تا دوازده هجری قمری،** رساله دکتری، تهران: دانشگاه آزاد، واحد علوم و تحقیقات.
- ۱۰. پاکتچی، احمد (۱۳۷۰ش). ابن کثیر ابومعید. **دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.** (ج ۴، صص ۵۰۹-۵۱۱). تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- ۱۱. پاکتچی، احمد (۱۳۷۳ش). ابوعمرو بن علاء. **دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.** (ج ۶، صص ۶۴-۶۷)، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- ۱۲. پاکتچی، احمد (۱۳۸۲ش). اعمش. **دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.** (ج ۹، صص ۴۰۲-۴۰۷). تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- ۱۳. پاکتچی، احمد (۱۳۸۸ش). **تاریخ حدیث.** تهران: انجمن علمی دانشگاه امام صادق (ع).
- ۱۴. پاکتچی، احمد (۱۳۹۳ش). **تاریخ علوم قرآن و حدیث در ایران. تاریخ جامع ایران (ج ۱۴، صص ۱۹۵-۲۲۸).** تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.

۱۵. پاکتچی، احمد(بی تا). ابو عبید قاسم بن سلام خزاعی. *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*. (ج ۵، صص ۷۰۳-۷۱۱). تهران: بنیاد دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
۱۶. حاج منوچهری، فرامرز(۱۳۷۲ش). ابو حاتم سجستانی، *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*. (ج ۵، صص ۳۱۱-۳۱۶). تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
۱۷. ذهبی، شمس الدین(۱۴۱۳ق). *تاریخ الاسلام*. تحقیق عمر تدمری. قاهرة: دار الكتاب العربی.
۱۸. رافعی قزوینی، عبدالکریم(۱۴۰۸ق). *التدوین فی أخبار قزوین*. تحقیق عزیزالله عطاردی. بیروت: دار الکتب العلمیة.
۱۹. رضی بهابادی، بی بی سادات(۱۳۸۵ش). مروری بر تاریخ «اختیار» در قرائات و ضوابط قرائات معتبر، *تحقیقات علوم قرآن و حدیث*، ۳(۲)، ۱۱۵-۱۴۴.
۲۰. سجستانی، محمد بن عزیر(۱۳۸۲ق). *غریب القرآن*. مصر: مکتبة محمد علی صبیح.
۲۱. سلوم، احمد بن فارس(۱۴۲۷ق). *جهود الامام ابی عبید القاسم بن سلام فی علوم القرآن*. بی جا: دار ابن حزم.
۲۲. سیرین، حسین تاج الدین(۲۰۱۳م). *کتاب القراءات لأبی حاتم السجستانی*. بی جا: دار و مکتبة البصائر.
۲۳. شاه پسند، الهه(۱۳۹۳ش). *قراءات عاصم به روایت حفص از ابتدا تا اشتهار*. رساله دکتری. مشهد: دانشگاه فردوسی.
۲۴. طوسی، محمد بن حسن(۱۴۰۹ق). *التبیان فی تفسیر القرآن*. مصحح احمد حبیب عاملی. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۵. عمر، احمد، و مکرم، عبدالعال(۱۴۰۸ق). *معجم القراءات القرآنیة*. کویت: مطبوعات جامعة کویت.
۲۶. قاسم بن سلام، ابو عبید(۱۴۱۵ق). *فضائل القرآن*. محقق مروان عطیه و دیگران. دمشق: دار ابن کثیر.
۲۷. مقدسی، محمد بن احمد(۱۴۱۱ق). *أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم*. قاهرة: مکتبة مدبولی.

پیوست: تصویر مصاحف

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

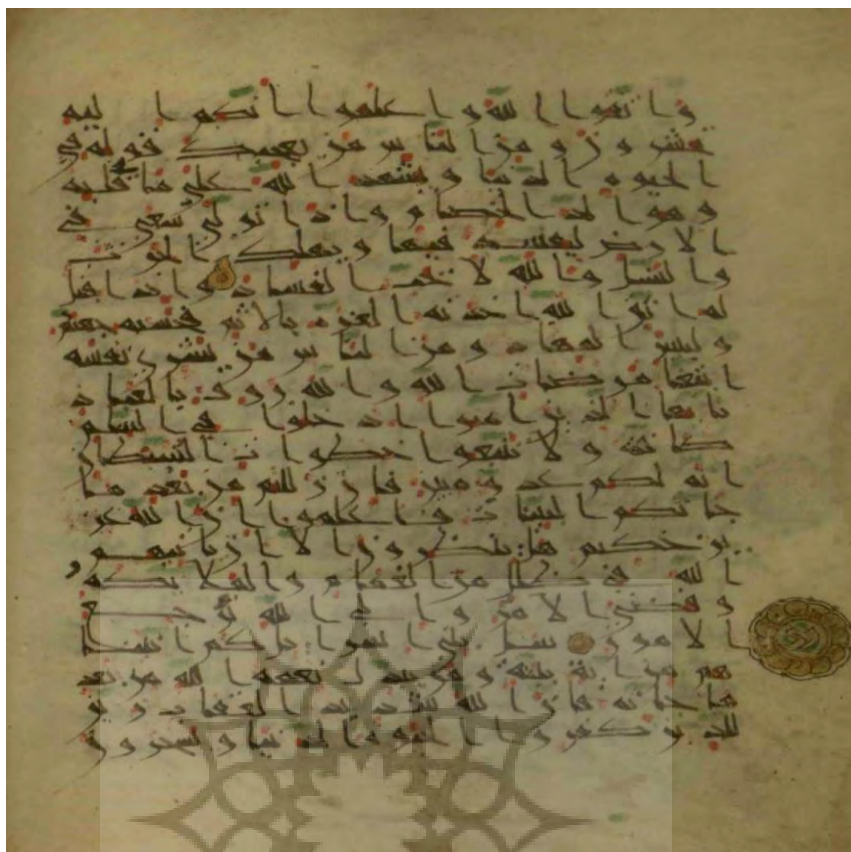
تصویر ۱: قرآن ۴۴، فریم ۲۱

پایان خط علوم انسانی

تصویر ۲: قرآن ۵۱، فریم ۲۹۲

پرتال جامع علوم انسانی

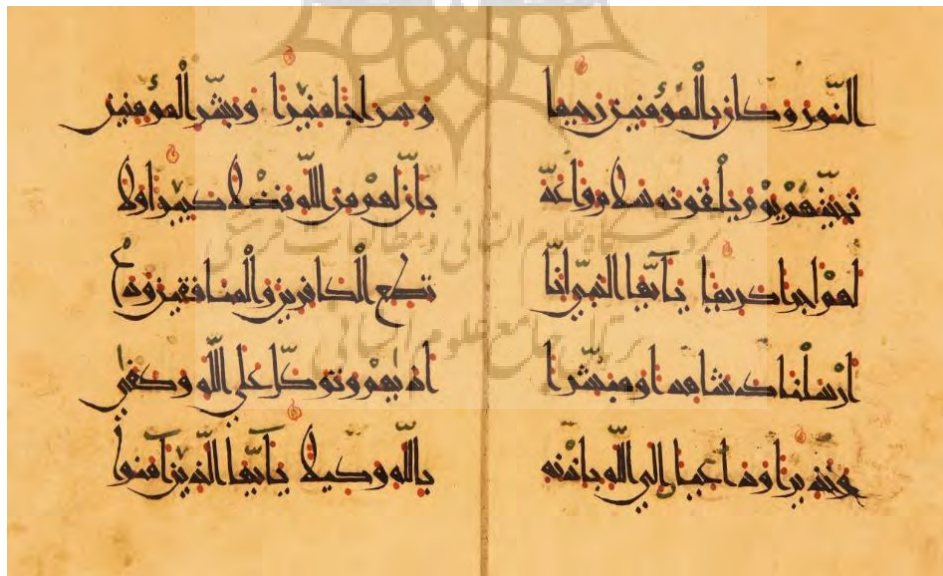
تصویر ۳: قرآن ۴۸، فریم ۳۷

تصویر ۴: جزوه ۳۱۰۱ (گروه الف)، فریم ۲

تصویر ۵: جزوه ۳۰۱۷ (گروه ب)، فریم ۴۰

تصویر ۶: جزوه ۳۰۹۴ (گروه ج)، فریم ۱۰

References

1. The Holy Qur'an.
2. Qur'anic manuscript in the Library of Astan-e Quds-e Razavi, No. M 44.
3. Qur'anic manuscript in the Library of Astan-e Quds-e Razavi, No. M 51.
4. Qur'anic manuscript in the Library of Astan-e Quds-e Razavi, No. M 48.
5. Qur'anic pamphlets (group A), registration numbers: 3101m- 3102m- 3103m- 3104m- 3105m- 3106m- 3107m- 3108m- 3109m- 3110m- 3111m- 3112m- 3113m.
6. Qur'anic pamphlets (group B), registration numbers: 3016m- 3017m- 3018m- 3019m- 3021m- 3022m- 3023m- 3024m- 3025m- 3026m- 3027m- 3028m- 3029m- 3030m- 3031m- 3032m.
7. Qur'anic pamphlets (group C), registration numbers: 3090m- 3091m- 3092m- 3093m- 3094m- 3095m- 3096m- 3097m- 3089m- 3088m- 3087m.
8. Ibn Hā'im, Ahmad bin Mohammad (1423 AH). *Al-Tebyān fī Tafsīr Gharīb al-Qur'ān* [Edition: Dāhī 'Abd al-Bāqī.] Dār al-GHarb al-Islāmī.
9. 'Andarābī, Ahmad bin 'Abī 'Amr (556 AH). *Al-'Īdāh fī al-Qirā'āt* [edition: Mohammad bin 'Amr bin Hamzah. Istanbul University Library.
10. Parchehbaf, Karīm (2013). *The Historical Evolution of the Readings of the Qur'an in Iran through the 3rd to 12th Centuries* (PhD thesis). Islamic Azad University.
11. Pakatchi, Ahmad (1992). "Ibn Kathīr", *Great Islamic Encyclopedia*, vol. 4, p. 509-511. Tehran: The Center of the Great Islamic Encyclopedia
12. Pakatchi, Ahmad (1994). "'Abū 'Amr Ibn 'Alā", *Great Islamic Encyclopedia*, vol.6, p. 64-67. Tehran: The Center of the Great Islamic Encyclopedia
13. Pakatchi, Ahmad (2003). "'A 'maš", *Great Islamic Encyclopedia* vol. 4, p. 402- 407. Tehran: The Center of the Great Islamic Encyclopedia
14. Pakatchi, Ahmad (2009). *Hadith History*. Tehran: Scientific Association of Imām Sādiq University.
15. Pakatchi, Ahmad (2014). *History of Qur'an and Hadith Sciences in Iran*. *Comprehensive History of Iran*. Tehran: The Center of the Great Islamic Encyclopedia.
16. Pakatchi, Ahmad (nd). "'Abū 'Ubayd". *Great Islamic Encyclopediā*, vol. 5, p.703-711 Tehran: The Center of the Great Islamic Encyclopedia
17. Hāj Manouchehri, Faramarz (1993). "'Abū Hātam", *Great Islamic Encyclopedia*, vol. 5, p.311-316, Tehran: The Center of the Great Islamic Encyclopedia.
18. Dhahabī, Shams al-Din (1413 AH). *History of Islam* [edition: 'Omar Tadmarī.] Dar al-Kitāb al-'Arabī.
19. Rāfi'i Qazwīnī, 'Abd al-Karīm (1408 AH). *Al-Tadwīn fī 'Akhhār Qazwīn* [edition: 'Atārudī.] Dar al-Kutub al-'Ilmiyya.
20. Razi Bahabadi, Bibi Sadat (2006). *A Glance of the History of "'iḥtiyār."* *Research of the Quran and Hadith Sciences*, 3 (2): 115- 144.
21. Sajistānī, Mohammad Ibn 'Azīz (1382 AH). *Gharīb Al-Qur'an*. Maktabata Mohammad 'Alī Sabīh.
22. Sallūm, 'Ahmad Ibn Fāris (1427 AH). *Juhūd Al-'Īmām 'Abī 'Ubayd Sallām fī 'Ulūm al-Qur'an*. Dar Ibn Hazm.

23. Sīrīn, Tāğ al-Dīn Hussein (2013). Kitāb al-Qirā'āt li 'Ābī Hātām. Dar Maktaba al-Basā'ir.

24. Shahpasand, Elahe (2014). Reading of 'Āsim narrated by Hafs, from the beginning to the fame [PhD Thesis.] Ferdowsi University of Mashhad.

25. Ṭūsī. Mohammad Ibn Hassan (1409 AH). Al-Tibyān [edition: Habīb 'Āmilī.] Dar 'Ihyā' al-Turāth al-'Arabī.

26. 'Umar, 'Ahmad; Mukram, 'Abd Al-'Ādil (1408 AH). Mu'jam al-Qirā'āt al-Qur'āniyya. Kuwait University.

27. Qāsim bin Salam, Abū 'Ubayd (1415 AH). Fadā'il al-Qur'an (edition: Marwān 'Atīyah et al.) Dar Ibn Kathīr.

28. Muqdasī, Muhammad bin Ahmad (1411 AH). Ahsan al-Taqaṣīm fī Ma'rifat al-Aqālīm. Cairo: Madbouli Library.

